

Б. СТЕВАНОВИЋ

РАЗВОЈ ТИПА ТВРДИЦЕ У АНТИЧКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

I

На основу материјала којим располажемо развој типа тврдице у античкој књижевности можемо овако претпоставити.

Лик човека који гледа да стекне ма на који начин, да се обогати и да чува своје благо, које му ништа не користи, искристалисао се лагано током више векова. Предмет о човеку који штеди преко мере, који све своје имање претвара у злато, закопава га, али му га други украду постепено се развијао и најзад добио дефинитивни облик. Нова античка комедија, ако не и средња, већ зна за њега. Он се налази скициран у Аристофановом *Βοίαιστίβυ* (237—241) 388 г. То се даље употпуњује у старца који налази благо и чува га у ћупу, стрепи над њим, крије га и закопава; користећи тишину ноћи, кад сви други људи спавају, он посматра своје сребрњаке и златнике, ужива у њиховом сјају и најзад им предаје чак и своју душу.

Изложити постанак типа тврдице и пропратити његов развој од првих зачетака па до оних развијених облика који су били узор Еуклиону није лака ствар из много разлога, а поглавито због тога што су многа дела старе грчке књижевности неповратно изгубљена. Можда је тврдица имао први свој облик у „штедиши“; можда је то био лакомац који ћари без обзира на срамоту. Овакви ликови могли су постојати још и пре појаве кованог новца. Међутим, поуздане податке имамо тек у V в. Једно је извесно: тип тврдице, чији је највиши домет у античко доба био Еуклион, није тада могао с обзиром на ступањ развитка друштвеног бића да се развије до оне мере коју је он достигао у периоду класицизма у Молијеровом Харпагону или у периоду критичког реализма у Балзаковом Грандеу или Гогољевом Пљушкину, мада нас неки детаљи код Плаута (*Адуларија* II 4) и на другим местима могу навести на друкчије мишљење.

Најстарије називање лика тврдице у грчкој књижевности, као неко још неодређено његово наслуђивање, имамо код Хесиода. Његове речи „Онај који радо даје, па макар и много дао, срећан је што даје и његово се срце због тога радује; а оно што човек узима другоме бестидно и против његове воље, иако је мало, стеже му срце” (*Послови и дани*, 357—360) очигледно циљају на лакомца и као да наговештавају будућег скупљача блага.

Конкретнији податак налази се код јамбографа Архилоха. Он прави алузију на Микоњане као тврдице. Тај податак сачуван је код Атенеја (I 7 F)

и гласи: „О Периклу каже Архилох, песник са Пара, да је незван упао на гозбу попут Микоњана. Изгледа да Микоњане нападају због тога што су сиромашни и живе на неплодном острву, а и због тврдичења и лаконости” (в. коментар Берков поводом 78 фр. Архилоховог PLG II).

Код Хипонакта има два фрагмента у којима се, мада издалека, прави алузија на тврдицу. Један од њих гласи (Берк, PLG, fr. 20, р. 470): „Мени Плутос — јер је сувише слеп — у кућу никад не дође нити рече: „Хипонакте, дајем ти тридесет мина сребра и још много шта друго”; јер је он у срцу плашљив”. Други фрагменат, који се налази код Ј. Стобљанина (*Антилоогија*, XXXIII, 12) гласи: „Кад би неко затворио много злата у кући, мало смокава и два-три човека, видео би колико су смокве боље од злата”.

Као што бисмо могли очекивати по неки мотив о тврдици код јамбских песника да су њихова дела очувана, исто тако смемо претпоставити тако нешто и у сицилијанској комедији и миму. Чињеница је да се онде најраније појављују друштвени типови са доста реалистичких црта у приказивању свакидашњице. Нажалост и овде, због оскудности очуваних фрагмената, не можемо дати ништа више сем голе хипотезе.

Нашем тврђењу да су Архилох и Хипонакт могли улазити у теме о тврдици иде у прилог и излагање В. Нестлеа, који каже да је међу изворима за стварање типа тврдице била, поред осталих, и гномолошка поезија. Међу њима он помиње и Хипонакта, али — чудновато! — он га убраја у претставнике киничко-стојичке дијатрибе¹). Заслужује пажњу и Нестлеово тврђење да је Антифонт (реч је вероватно о софисту познатом под тим именом, а не о неком стојичком филозофу, који је непознат, или о истоименом беседнику) увео тврдицу у књижевност.

Можемо узети да се лик тврдице већ назире и у изрекама појединих мислилаца VI—V века, мада оне имају апстрактан карактер. Они су те изреке створили или према тврдицама из друштвене стварности или према фолклорним ликовима тврдица. Истина, нисмо уверени у аутентичност тих изрека, односно у то да ли оне нису каснији производ него што је доба у коме су живе ти мислиоци.

Ради илустрације навешћемо неке од њих. Питагора даје ову опомену (в. Стоб. XV 7): „Немој сувише трошити, нити буди тврдица (*ἀνελεύθερος*); најбоље је средина”. Сократ је говорио: „Богатство тврдица је као сунце које зађе а нико му се од живих не радује” ((*ibid.* XVI 28). „Живот тврдица

¹ До његовог рада *Zur Geschichte des Geizigen* објављеног 1911 г у *Korrespondenzblatt für die höheren Schulen Württembergs*, стр. 422—433, нисам нажалост могао доћи, јер га нема у београдским и загребачким библиотекама, те сам принуђен да се послужим рефератом о њему од Ернста Виста *Bericht über die Literatur zur griechischen Komödie (Jahresbericht über die Fortschritte der klass. Altertumswiss. св. 174, 1919)*. Али овај реферат је врло сумаран и у њему су се, изгледа, поткрале неке грешке. Реферат гласи у преводу: „Нестле доводи тип тврдице у везу са Плаутовим Вуклионом, Хрметом (Хорац. *Eiog.* I 33) и Плутарховим списом *Περὶ φιλοπλουτίας*, који су на истој линији и надовезују се на грчке образце. То је с једне стране *νῆα* — Нестле потсећа поглавито на Менандровог *Δύσκολος*-а, на Дифилов фр 572 К — с друге стране гномолошка поезија можда Ајсхриона са Сама или Феникса из Колофона. Ова, опет, одговара киничко-стојичкој дијатриби, на пр. Хипонакта из Ефеса; на граници између дијатрибе и поезије стоје и Теофрастови *Καράκτηρι*. Тип тврдице вероватно је увео у књижевност стојички филозоф Антифонт”.

личи на гозбу мртвога: иако он има све, нема оног који ће се радовати” (XVI, 27). Исто тако и Демокрит, Сократов савременик, критикује тврдице: „Тврдице (φειδωλοί) имају судбину пчеле, јер раде као да ће увек живети” (XVI 17).

Лик тврдице почиње се конкретније испољавати тек у вези с мотивом о скривању блага.

Најстарији мотив о скривању блага налази се, изгледа, код Пиндара (*Нем.* 1, 31) где стоји: „Не волим да држим у одаји велико богатство сакривено”. Речи „сакривено богатство” (πλοῦτον κατακρυφαίς) вероватно циљају на благо, на нагомилани новац који није од користи своме сопственику, тврдици, јер песник прави ову алузију истичући да је боље чинити пријатељима услуге и живети лепо с њима. Постапак овог мотива пада у прву половину V века, јер је прва Пиндарова немејска епиникија постала у част победе Хијероновог рођака Хромија 476 г. (в. Шмид — Штелин, *Gesch. der griech. Lit.* I 1, p. 561).

Тај мотив о скривању блага налази се већ знатно проширен и разрађен у тексту поменутог Антифонта где се описује тврдица (*Сћоб. Ант.* XVI, 29): „Има једна прича (λόγος) како је неки човек, видећи да је други неки човек скупио велики новац (ἀργύριον πολύ), тражио да му да на зајам под интерес. Али му он није хтео дати, јер је био неповерљив и није давао никоме, него остави негде новац. Међутим, неко дознаде за то и кришом му га украде. Кад је после дошао онај што је оставио благо (τὰ χρήματα), не нађе га. Онда он стане јадиковати због несреће што није дао зајам, јер би му и новац био читав и још би примио добитак. Затим сретне онога човека што је тражио зајам, пожали му се на несрећу и каже му да се каје што му није дао зајам, него му је новац пропао. Онај му рекне да се не брине ништа, него да метне камен на место новца и да замисли да га није изгубио, јер му он ни онако није ништа користио, па ни сада није њега лишен”.

Доба овог Антифонта можемо ставити у средину V века пре наше ере. То доба можемо назвати периодом формирања предмета о тврдици.

Мотив сличан овом налази се у облику од више варијаната у „Езоповим” баснама (тачније причама, јер се овде не ради о животињама или биљкама). Једна од тих „басана” (код Халма под бр. 412) гласи: „Неки тврдица (φουλάρυρος) претвори све своје имање у новац, направи златац грумен и закопа га негде заједно са својом душом и умом. Сваког дана га је надгледао. Неко од радника примети то, ископа грумен и однесе га. После дође и он и види празно место, па стане кукати и чупати косу. Тада му неко, видећи га како јадикuje и дознавши за узрок, рече: „Човече, немој се жалостити, јер и кад си имао злато, ниси га имао. Узми камен, метни га на место злата и сматрај да је он злато. Исто толико ће ти користити, јер и кад је било злато, ти се ниси њиме користио”. Слично Антифонтовој причи, и ова басна има на крају поуку: „Прича показује да ништа не вреди стицање ако се оно не искористи”.

Мотив о скривању блага код Езопа вероватно је савремен мотиву код Антифонта, а можда је и старији, јер се обично сматра да тзв. Езопове басне добијају свој коначни облик у V, ако не још у VI веку. Тако се у *Историји грчке књижевности* од Шмид-Штелина (I 1, стр. 676) истиче могућност да су збирке Езопових басана постојале још у V в. Аутор тврди да су се софисти

уpoznали с њима и искористили етичко-педагошку вредност параболке у њима (ib. p. 677). Исто тако и С. П. Шестаков (*Ист. греч. лит.* I, стр. 66) сматра да је овај зборник басана настао у Атици у V в. и да он претставља кодификаторски рад, који је књижевно обрадио огромни фолклорни материјал разноврсног и често врло старог порекла. Истина, како не знамо тачно кад је извршена последња писмена редакција ове збирке, не смемо ни тврдити да овај мотив није претрпео утицај сличног сижеа о тврдици из комедије.²)

Упоредо с овим мотивима, па можда и пре њих, свакако још у фолклору, постали су популарни ликови тврдице као што су Фејдон, Гнифон, Смикрин, Тимон, Хремет и други. Имена и надимци појединих тврдица уопште су врло интересантни и карактеристични. Ту често важи популарна изрека *πομπη εν ομπη*. Понекад особно име је истовремено и заједничко име једне врсте тврдице или њему сличних типова.

Из једног места код Алкифрона (III, 34,3) које гласи: „А остали нови богаташи у Атини постали су тврђи од Фејдона и Гнифона” види се да су то били врло популарни и опште познати ликови тврдице. Вероватно на основу овог и њему сличних података неки научници изводили су закључак да сва ова имена означавају чувене тврдице у новој атичкој комедији. Таква тврђења налазимо у *Речнику особних имена* Папе—Бенселера, донекле и у *Речнику грчког језика* Лидел—Скота. Ми сматрамо да су оваква мишљења доста шаблонска, застарела и да се не могу више одржати. То закључујемо по томе што код Атенеја, чија *Гозба софисти* садржи највише одломака из нове комедије, имамо мало података о Фејдону, Гнифону и њима сродним типовима, а то значи да су они мало фигурирали у новој атичкој комедији. Уз то ми ћемо дати још неке податке у потврду овог тврђења.

Првобитни лик тврдице Фејдона, уколико се није појављивао и у старој атичкој комедији, бар можемо сигурно претпоставити — аналогно ономе што је рекао И. И. Толстој (в. V гл.) — да је био већ познат у фолклору тога доба. О томе судимо по Аристофановим *Облакињама*, где се отац „штедљивог” Стрепсијада звао Фејдонид, па зато Стрепсијад хоће да тако да име своје сину надајући се да ће име утицати на њега да буде чуваран, а не расипник (в. ст. 66—67).

По нашем мишљењу и помен „Фејдонове мере” код Теофраста (*Каракџери*, XXX, 11) више иде у прилог тврђењу В. Биндера „да је име Фејдон могло стереотипно означавати тврдицу” (уп. немачки превод Теофрастових *Каракџера*, Библиотека Лангеншајт, св. 30, стр. 84, прим. 4) неголи у прилог мишљењу О. Навара да то место значи да се тврдица служи мером мањом него што је Солонова, тј. оном мером коју је увео аргивски државник Фејдон (в. његов *Коменшар Теофр. Каракџ.* стр. 200—201). Додуше и Навар се ограђује допуштајући могућност да се у придеву *Φειδωνεῖος* садржи етимолошка игра речи (*φείδομαι* = штедим). Израз *Φειδωνεῖος μέτρον* преводе са *раса*

² И код многих других народа из разних времена сусрећемо се с мотивом о тврдици у вези с изобличавањем његове мане. Тако се у једној арапској бајци говори како је неки калиф казнио тврдицу Хасана да му се благо које је грамзиво скупио обеси о врат и да му нико не даје хране, те је тврдица после, слично Миди, молио да му се одузме злато. У једној летонској бајци тврдица, видећи да у слами има по неко зрно жита, поново ју је измлатио. На пролеће његова стока која се хранила само сламом поцрка. Тако је — каже прича — копејку сачувао, а рубљу изгубио.

mensura и издавачи Алкифронових писама онде где Алкифрон помиње да његов тврдица Зофир није дарежљив него се служи „Фејдоновом (штедљивом) мером” (III, 57, 1; в. дело *Epistolographi graeci*).

Гнифон означава тврдицу *rag excellence*, као што смо видели на примеру код Алкифрона. У Лидел—Скотовом речнику стоји да је то стално име старих тврдица у новој атичкој комедији. По Аристотеловом коментатору Аспазију (II век н. е.) ова реч значи тврдица који мало даје (*ad Eth. Nic. IV 51 A: γνίφωνες καὶ σκνιποὶ οἱ μικρὰ προέμενοι καὶ διδόντες*), а код Лукијана се налази не само као особно име тврдице, него и као заједничка именица за означавање зеленаша (*Βίων πράσις*, 23). Пошто Гнифон није познат у самој новој комедији, ми мислимо да се то може објаснити на два начина: или је он постојао у њој, али се о томе није сачувао ниједан податак, или је постојао само у народним умстворинама раније, касније или истовремено с новом комедијом, јер је фолклор, изгледа, био развијен и упоредо са умственом књижевношћу.

На Тимона се као на познати тип прави алузија у фрагментима Фринихове комедије *Μονότροπος*, а исто тако и код Аристофана (*Πύστις*, 1549, *Λυσιστράται*, 808—821), он је био главна личност у истоименој драми Антифановој, њега познајемо из Лукијановог списка, а за њега зна и Алкифрон. На основу алузија код прве двојице комедиографа очигледно је да је Тимон на кога се ту циља и по чијем начину живота живи Фринихов „Мргуд” био лик добро познат из неког ранијег књижевног дела или — то је још вероватније — из фолклора.

Смикрин је по Папе-Бенселеру карактер ситничавог тврдице у новој комедији. *Σμικρίνης* стварно значи скоро исто што и *μικρολόγος*. Али баш етимологија овог имена даје нам право да претпоставимо неки његов прототип у фолклору или у књижевности ранијој од нове комедије. Алузије које праве каснији писци (Јулијан, Темистије, Хорикије) на ово име тешко да се односе само на главног јунака Менандрових *Парничара*, јер је од ове драме пронађен већи део и у њему не видимо много те ситничаве особине.

Слично се може претпоставити и за тврдицу Хремета, чије је питање још нејасније. У комедији су позната имена Хремета и Хремиле. *Χρέμης* (= гунђало, старац који гунђа) јавља се код Аристофана (*Скујшишин*. 372—475) и Теренција (*Андр*. 368), али код њих још нису развијене карактерне особине, док се код Хорација он већ помиње као тврдица, а још више доцније код Алкифрона. *Χρέμλος* (зове се тако јер због сиромаштва вара повериоце) се појављује у Арист. *Βοταϊσσίβυ*. И. Бекер сматра да имена ових старца у комедији долазе од старе речи *τὸ* (или *ὁ*) *χρέμος* (в. *Arist. Com.* Лондон, 1897, р. 84).

Занимљива су још нека имена тврдица у грчкој и римској комедији. Име *Στρεψιάδης* показује особину свога носиоца који тежи да „кривотвори правцу” да би уништио своје повериоце. Име *Κέρδων* (= Добиша) се често јавља почев од Еубула, чија се једна драма тако звала (в. II гл.); оно је омиљено у Херондиним *Мимима* (*Пријатељице*, *Обућар*), а налази се и касније код Петронија (*Сена Trimalchionis*, 60,8) и Либанија (*Декл.* 32, 22). Врло је карактеристична и етимологија најчувенијег тврдице из антике Еуклиона. *Euclio* по мишљењу проф. М. Будимира (усмено саопштење) долази од *εὖ κλέϊω* (= добро закључавам, затварам, везујем). Такво је мишљење и издавача Плаутове „Аулуларије” Пасквале Царделиа⁸).

II

Колико је тип тврдице био омиљен и како је често приказиван у атичкој комедији, види се по томе што је неколико аутора имало комаде под насловом *Среброљубац* (тачније преведено *Твргица*). То су: Кратет, Филиск, (Φιλάργυροι), Диоксип, Филипид и Теоѓет (Φάσμα ἢ φιλάργυρος). Исто тако више њих је имало комаде под насловом *Несћанак новца* (Ἀργυρίου ἀφανισμός⁴), као и под насловом *Блајо* (Θησαυρός), као што су били: Кратет, Анаксандрид, Диоксип, Архедик, Филемон, Дифил и Менандар. Сем тога, Дифил је имао комад *Незасиљубац* (Ἀπληστος⁵), Алексид и Никострат *Зеленаш* (Τοκιστής), Антифан и Еутикле *Расикуће* (Ἄσπτοι), а Антифан, Анаксила, Анаксандрид, Филемон и Менандар *Просијак* (Ἀγροίκος⁶). Комада са оваквим насловима где би се могао појављивати тврдица могли бисмо још наводити, али сматрамо да је за сад сасвим довољно.

Само по који оскудан и безначајан фрагменат очувао се од ових дела, тако да из њих врло мало сазнајемо и ништа поуздано не можемо закључити. По томе најбоље видимо колико је тежак губитак дела средње и нове комедије по грчку па и светску књижевност и колико нам слабу накнаду за њихово познавање дају очувана Плаутова и Теренцијева дела, као и прераде код позних античких писаца. Међутим, не може бити сумње да су се у оваквим делима каква смо набројали често појављивале тврдице и то чак и као главне личности.

Тип тврдице као књижевни лик појављује се разговетно први пут у грчкој као и у светској књижевности у делима атичких комедиографа. Стара комедија га већ познаје, средња га развија, али га тек нова усавршава, нарочито у свом најугледнијем претставнику, Менандру.

Тврђење да се тврдица појављује још у старој атичкој комедији поткрепићемо са више доказа⁷).

Прво, то се лепо види на једном месту код Платонија, који у свом спису *О разлици комедија* каже ово о старој комедији (в. Aristoph. Comediae I, ed. Th. Bergk, Teubner, 1923, стр. XXIX и XXX): „Пошто је слобода говора свима припадала, писци комедија се нису бојали да исмевају војводе и судије који суде криво и неке грађане, као тврдице и раскалашнике (... καὶ τῶν πολιτῶν τινὰς ἢ φιλάργυρους ἢ συζῶντας ἀσελεύειν)”. А мало даље он каже о тој истој ствари: „Садржина старе комедије била је ова: критиковати војводе и судије

³ Човек би могао помислити да и име Philargyus, које су Римљани давали робовима води порекло из комедије; али ми о томе нисмо нигде нашли потврде.

⁴ Атенеј један овакав комад приписује Епигену или Антифану, а један Филипиду (IX, 409 D).

⁵ Ту се, додуше, могло радити и о паразиту, али нам се ипак чини да је ту пре било речи о једној варијанти тврдице.

⁶ Чињеница што је више писаца имало комедије под насловом *Плоџос* (Βοϊταΐσιβο; — Аристофан два комада, од којих је један дошао до нас, а Архип и Никострат по један). *Плоџос* (Кратин) и *Плоџос* — *Βοϊταΐσι* (Анаксила и Антифан) не иде овоме много у прилог, јер су то већином аутори старе комедије и обрађивали су предмет друге врсте.

⁷ Чак постоји један податак да се тврдица јављао и у трагедији. У одломку из непознате Еурипидове драме (в. Nauck, TGF, фр. 953) отац хоће да уда кћер за богаташа, иако је она већ удата за доброг али сиромашног човека.

који не суде право и неке који скупљају благо од неправде и воде мучан живот” (*... χρήματα συλλέγουσιν ἐξ ἀδικίας τισὶ καὶ μοχθηρὸν ἐπανηρημένους βίον*).

Други доказ да се тип тврдице јављао у старој комедији, то је помен о Кратиновом тврдици код Атенеја (I 7f-8a) где се каже: „Кратин тврдицу Исхомаха (*Ἰσχυμάχου*) назива „Микоњанин”. Затим следе речи из саме комедије: „Како ти можеш бити дарежљив кад си постао од Микоњанина Исхомаха?“⁸). Мотив о Микоњанима као тврдицама, као што смо видели у прошлој глави, јавља се први пут код Архилоха, читава два века раније него код Кратина.

Трећи доказ оснива се на податку код Полукса (*Оном*. III 112), где он наводи стих Еуполида, песника старе комедије: „Да ли си икада видео хорега прљавијег од тога? Он би пре некеме дао крви него пара.” Ту је реч „прљавији” (*ῥυπαρότερον*) употребљена као синоним тврдице. На основу те чињенице може се претпоставити да се у дотичном Еуполидовом комаду радило о некој личности са особинама тврдице⁹).

Четврти доказ јесте мотив о тврдици из непознате драме комедиографа Платона, који је сачуван код Полукса (VI 103: в. *Кок* I, фр. 190): „Штедите јако уље. Ја ћу са трга купити жижак који не троши много уља”. Додуше, неко би могао приметити да се овде ради само о штедњи, а не и тврдицењу. Али овај фрагмент је врло сличан са ст. 57—59 Аристофанових *Облакиња*, где Стрепсијад хоће да туче слугу што је запалио жижак који троши много уља и што је метнуо дебео фитиљ и где имамо несумњиво црту тврдице. Ова два места подударна су и у томе што за израз „лампа која много троши” (дословно „пије”) у првом случају стоји: *στίλβην... πότις*, а у другом: *πότην λύχνον*. Ако један од двојице аутора, који су готово савременици, није утицао на другога, онда су, вероватно, обојица користили исти, већ постојећи, мотив.

Пети доказ јесте фрагмент од анонима, који такође припада старој комедији (*Кок*, III, адесп. 1, р. 394). Он гласи: „Формион је рекао да ће он оставити три сребрна троношца, а после је поставио само један од олова”.

Затим долазе четири примера код Аристофана. Први је Стрепсијад у *Облакињама*, други је податак о тврдици из изгубљене драме *Еолосикон*, трећи је мотив о тврдици који закопава благо и крије га (у *Βοϊαῖσιβυ*), а четврти је пример обележен дугим изразом састављеним од четири речи *κλινοπριστοκαρδαμογύφος* у *Осицама* (1357).

Фрагмент из драме *Αἰολοσίμων* (*Кок*, I фр. 6) гласи: *Κοιτῶν ἀπάσαις εἰς, πύελος δὲ μὲ ἀρκέσει*” и ту се вероватно исмева тврдицење поменутог митолошког лица, које даје својим кћерима једну спаваћу собу и једно купатило.

Иако се израз *κλινοπριστοκαρδαμογύφος* даје узгред и није примењен на тврдицу у наведеном месту, већ само његово постојање је доказ да је постојао

⁸ Познато је да се за становнике извесних места и крајева везују поједине карактеристичне особине. Тако су становници малог и сиромашног кикладског острва Микона били чувени као прости, необразовани и нечисти људи, а исто тако и као просјаци и тврдице.

⁹ Као прилог за ово мишљење може послужити и Фринихов *Μονότροπος* — покушај комедије карактера, прототип мргуда, (намрштенка, мрзовољка), који је много сродан с тврдицом. Слично тврдицама он живи „Тимоновим животом, нежењен, без жене и деце, без робова; љутит, неприступачан, озбиљан, ћутљив”; а „о себи има лепо мишљење” (в. *Кок* I, 18 и 19 фр.).

неки тврдица чија је он било врло згодна карактеристика било у неком другом комаду Аристофановом, било код неког другог комедиографа, било у фолклору. Сам тај виртуозно сложен израз даје врло изразито лик тврдице са примесом карикатуре.

У месту који смо навели из *Βοϊαισιῖβα* (237—241) бог Плутос даје кратку али изразиту и језгровиту слику тврдице: „Ако свратим к неком штедиши (εἰς φειδωλόν), он ме одмах у земљу закопа, па ако к њему дође честит пријатељ и затражи од њега да му позајми мало пара, он каже да не није никад ни видео”.

Из ових пет стихова видимо у исти мах неколико карактеристичних ствари: прво да φειδωλός значи тврдица; друго, ту имамо мотив о закопавању блага; треће, видимо како тврдица крије закопано благо и пориче да га има пред другим људима који му траже зајам. Ово место уствари садржи предмет радње читавог једног комада о тврдици.

Иако је Стрепсијад, јунак *Облакиња*, углавном тип позитивног, штедљивог човека, он се ипак истиче и претераном штедњом, тврдичењем. Истовремено он има и црте „сујеверног човека” и „простака”. Како је он са села, њему је најмилији прост сеоски живот „устајао, плеснив, запуштен, набрекао од пчела, оваца и исцеђених маслина” (43—45). Он живи оскудно и запуштено „миришући на ширу, плетер, вуну и обиље” (50), па хоће да му и син тако живи — кад тера козе са брда Фелеја да огрне кожу као његов отац (70—72). Он куне провадицику што га је навела да се ожени раскошном женом (41—42). Као што смо мало пре видели, он хоће да туче слугу што је запалио жижак који „пије” много уља и што је метнуо дебео фитиљ (57—59). Он хвали „штедљивост” сократоваца, који се не пишају, не мажу уљем и не купају (833—838).

На Стрепсијаду можемо констатовати прелазну фазу у постанку овог типа. То је штедљивац који постаје тврдица, док ће прави лик тврдице дати тек нова комедија, ако не и средња. По свој прилици, ни у другим делима старе комедије особине тврдице нису биле много јаче изражене.

Из свих тих наведених разлога и доказа о појави тврдице у старој атичкој комедији, видимо да није сасвим умесно што се оспорава да је Кратет, један од њених претставника, аутор комада под насловом *Φιλάργυρος*, као што то чини, на пример, Шмид (в. *Gesch. der griech. Literatur*, I, 4, 1946, стр. 91)¹⁰). Наводећи како Свида зна за два песника Кратета и оба приписује старој атичкој комедији, Шмид каже да би, судећи по насловима његових комада (*Θησαυρός*, *Ὀρνίθεσς*, *Φιλάργυρος*), овај песник пре припадао новој комедији, ако је уопште и постојао.

Упоредо с атичком комедијом цветало је и атинско беседништво. Оно је такође одиграло знатну улогу — више него ма који прозни род — у стварању типова и дало свој допринос у развијању тврдице. То потврђују не само дела атинских беседника, од којих су многа изгубљена, него и чињеница што Ј. Полукс често из њих наводи називе за тврдицу. Неки од тих назива спадају међу најстарије докуменговане називе (на пример, *ἀπληστία*, *μικρολόγος*, *ῥυπαρία*).

Као што се у старој комедији често изобличававају богати људи као тврдице, такав је случај и овде код беседника. Код њих много пута срећемо

¹⁰ Мишљење слично Шмидовом заступао је и Керте (в. *PW-RE*, 1922, s. v.)

појаву како богаташи тврде да имају доста за живот, али недовољно да би могли поднети неку „литургију”. Исто тако они показују и тежњу да избегну тој дужности. У Исократовом говору *Против Калимаха* (XVIII, 60) једно лице овако критикује богаташе: „Док се други људи радо ратосиљају јавних служби . . . док они жале за оним што су потрошили и прикривају шта им је остало . . . и који су само гледали свој лични интерес, — ја нисам тако радио”.

Али поред алузија на људе склоне тврдичењу, које срећамо и у комадима старе комедије¹¹), у говорима античких беседника наилазимо понекад и на читаве скице карактера и на јасно изражене ликове тврдице. Тај материјал код ових јавних радника изложимо хронолошким редом на овом месту, између старе и средње комедије, пошто њихова делатност мањим делом претходи а већим делом се поклапа са добом стваралаштва песника средње комедије.

У 38 фрагменту Лисијином (1—5) описује се сократовац Есхин као „сраман лакома”. Он се служи свим рђавим средствима да стекне имање: не враћа своје дугове, опада људе, тужи их итд. „Кад сване, толико се код његове куће окупи људи који траже своје, да пролазници помисле да су се они окупили ради сахране мртваца”. „Све што му се позајми, он више сматра да је његово него оно што му је остало од оца”. На тај начин он је од ситног трговца постао сопственик трговине мирисом.

Код Исеја у говору *О Дикеогеновом имању* (V, 35—36, 43—44) имамо још разговетније претстављен лик тврдице. Тога Дикеогена нападају да је богат а тврдица. Мада је имућан, он је најгори човек према граду и према рођацима и пријатељима. Он је добио имање које доноси годишњи приход од осамдесет мина и користио га десет година; каже да нема новаца, али не може да покаже где се истрошио. Као хорег у племену о Дионисијама био је четврти; на трагедијама и пирихистама био је последњи. Те службе он је вршио зато што је морао. Тријерарх није био. Он је добијену кућу уновчио, а овамо се жали на сиромаштво. Нико није видео да је он шта потрошио било на град, било на своје пријатеље. Он није чувао коње нити неговао запреге, мада има толике њиве и имање. Он није чак ни заветне дарове отпремао у град, а боговима није приносио кипове и драгоцености. Сем тога он је присвојио новац који му не припада.

У Демостеновом 45 говору (*Против Стефанових лажних свегочења*, 65—66, 70) Аполодор напада Стефана као грамжљивца и тврдицу: „Он ништа друго не гледа до то како ће што више имати . . . Мада има толико имање да је кћери дао (као мираз) сто мина, њега нису видели да је иједну службу служио код вас (Атињана) чак ни најмању . . . Све што би он радио, радио би да стекне. . . Је ли коме учинио добро? — То не можеш рећи . . . Него зеленашећи (τοιζίζων) и сматрајући туђе несреће и невоље за своју срећу, ти си избацио свога стрица из очинске куће, лишио си твоју ташту онога од чега је она живела . . . Нико тако округло не врши принудну наплату дужницима за интерес као ти”.

Из ових одломака видимо да је друштвена стварност тога времена пружала доста материјала за уметничко уобличавање. Исто тако видимо да

¹¹ Код Аристофана замера се неком тврдици што није дао свој удео боговима (*Птице*, 1618—1620), а песнику Патроклу пребацује се што се није окупао откад се родио (*Ботаници*, 84—85).

се богаташ приказује и као тврд и као лаком. Између тврдица код беседника и тврдица у старој комедији, с једне стране, и тврдица код Теофраста, с друге стране, постоје извесне додирне тачке, на које ћемо се осврнути у следећој глави. Као што смо видели, код Лисије се налази јасна слика лакогца, „пословног” човека који гледа да се на сваки начин обогати. Код Исеја имамо право тврдицу, претежно шкртог али и грамжљивог. Његов Дикеоген је главна фигура тврдице у беседништву, која се може донекле мерити са тврдицама у средњој и новој комедији. А код Демостена видимо рељефни лик зеленаша претежно лакогца, али и тврдог.

Средња комедија пружа још више материјала о развоју типа тврдице, наравно, уколико се то може видети из мршавих фрагмената и узгредних обавештења. Тврдица се јављао код Филиска, Диоксипа, Антифана, Еубула, Анаксиле, Мнесимаха, Ефипа, Алесиде.

На првом месту стоји по значају Антифан. Видели смо да је он имао комаде *Несћанак новца*, *Просћак* и *Расћукуће*. У већој или мањој мери код њега се тврдица појављивао у комадима *Тимон*, *Ὀμοιοι*, *Νεοττις* (Младица), *Ἀχιστρία* (Шваља).

Тимон, који је дошао после Фрининовог *Μονότροπος* – а, вероватно је значио корак даље у развоју овог типа; поред особина човекомрштва он је свакако имао и особине тврдице, као што видимо код разних „мргуда” и њима сличних типова. Фрагменти су врло безначајни, сем 206 (*Κοκ* II), чија два прва стиха гласе: „Долазим пошто сам дао раскошан дар за свадбу, тамјан за обол свих боговима и богињама”.

Фрагменти из комада *Ὀμοιοι* такође су безначајни. Да је овде једна од двеју главних личности била „мргуд” можемо поуздано претпоставити на основу речи схолијаста Аристотелове *Επισηκε Νικομαχοβε*¹²) и Узенеровог тврђења, које је он изнео у *Mus. Rhen.* XXVIII, 405—407 да се у свим комадима под тим називом појављивала браћа од којих је један „мргуд”, као што је случај са Демејом у Теренијевој *Браћи*. Да Узенер има право, види се из одломка Ефиповог истоименог комада, који ћемо мало ниже размотрити.

У драми *Νεοττις* имамо помена о зеленашу тврдици (*Αἰσηνεј*, III, 108 e-f; *Κοκ*, фр. 168), уколико је тачна Кокова констатација под 5 прим. (*πονηρία est avaritia*): На нас се намери . . . зеленаш . . . велика тврдица (*δβολοστάτης . . . ἀνθρώπος ἀνυπέρβλητος εἰς πονηρίαν* в. ст. 3 и 8”).

У 20 фрагменту Антифановом из *Шваље* појављује се сељак у исти мах претерано штедљив и сујеверан, јер он, кад су га позвали да изабере месо, одбио је да једе месо од корисних животиња које дају вуну и сир.

Еубул је имао комедије под насловом *Πορνοβοσχος* и *Κέρδων*, што је врло карактеристично за лакогца по занимању и имену. Да у *Πορνοβοσчу* имамо посла са тврдицом, доказује нам податак код Атенеја (III 108 D; в. *Κοκ*, II, р. 194, фр. 88): „Храни ме неки Тесалац, тежак човек, богат а тврдица (*φιλάργυρος*) и opak, месождер, месо купује за три обола”, што, изгледа, говори неки његов слуга с потсмевањем.

Нама се чини да је сасвим умесна емендација коју предлаже *Κοκ* за *δψοφάγος* (месождер) на *μονοφάγος* (ко једе сам) или на *σκατοφάγος* (ко једе

¹² 4, 12, 1127 а: „Као што је неки *βμοιος*, кога комедиографи приказују, одвратан свѣта, а за кога кажу и да је мргуд (*δβσχολον*).

измет). То тврдимо на основу тога што и Плаут приказује подводаче у врло рђавој боји, при чему се, наравно, служи претеривањем и карикатуром.

Да је и Анаксила дао извештај прилог претстављању тврдице у ширем смислу, доказ су његов *Хијакинџи или њогбодач* и *Просџак*. Али очувани фрагменти су такви да у њима ништа не видимо што се тиче наше теме.

Од комедиографа Мнесимаха сачувао се један важнији одломак из његовог комада *Δύσκολος* (*Мрјуг*) код Атенеја (VIII, 359 е), који каже: „Код Мнесимаха у истоименој драми *δύσκολος*, жестоки тврдица (*φιλάργυρος ὢν σφόδρα*) вели расипном младићу (в. *Кок*, II, р. 436, фр. 3): „Него те молим, не тражи ми врло много, нити оно што је сувише тешко, нити оно што се скупо плаћа, него оно што је умерено, као твоме стрицу. — Б. Како ћу још умереније? — А. Како? Умањуј и варај ме! Рибе ми називај, рибице;” смок називај друкчије, рсци „мало смока”. Јер ћу тако много пријатније пропасти”.

На сличан начин приказан је и тврдица у Ефиповој комедији под насловом *Ὀμοιοὶ ἢ Ὀβελιαφόροι*, чији је он један од двојице јунака. У 15 фрагменту код Кока (II, р. 258) имамо дијалог између два лица вероватно господара и роба. Први наручује другоме да купи јевтино намирнице и назива их у демутиву, слично Мнесимаховом дисколу: На крају разговора роб каже господару: „Како си циција! (*μικρολόγος*)”, а овај му одговара: „А ти си сувише раскошан! (*πολυτελής*)”.

Код Алексида, сем поменутог комада *Зеленаш*, и комада *Ὀμοιοί* (од кога је сачуван један одломак — 163 код Кока) налазе се три податка о тврдици.

Први податак је из његове драме *Ἰπνος* (*Сан*); у њему се приказују Трибали као тврдице (*Αἰθην.* XV, 671 D — *Кок*, II, фр. 241). Тај податак гласи: „То није правично ни код Трибала где, веле, онај који приноси жртву покаже званицама јело да га виде, а сутрадан продаје оно што је метнуо пред њих да га виде, не угостивши их.”

Други податак у коме се прави алузија на тврдицу из непознате је Алексидове драме (*Кок*, II, р. 394, фр. 265). Ту неко лице излаже идеје да они којима је бог дао богатство треба да лепо живе и да буду дарезљиви, а онима који крију имање и живе ропски (*τοὺς ἀποκρυπτομένους δὲ καὶ ἀνελευθέρως τε ζῶντας* ст. 5—7) бог ће узети имовину.

Трећи податак налази се у комедији *Φιλόκαλος ἢ Νύμφαι* (*Атенеј*, VIII, 365 С): „Али ја знам добро да си ти одавно архитврдица” (*ὅτι κυμνοπρίστης ὁ τρόπος ἐστὶ σου πάλαι*).

Истина, из овога се не може тврдити да код Алексида имамо посла с типом тврдице, а нарочито у последњој драми, јер се ту, можда, дају само критичке рефлексије.

Као што видимо, у средњој античкој комедији лик тврдице је још јаснији него у старој комедији, мада су овде губици још тежи. Пред нама нису више „штедљивци” као што је Стрепсијад, него праве тврдице и прави лакомци. Већ сами наслови доста су карактеристични.

Сада више није спорно питање да ли је неки аутор могао имати комад под насловом *Тврдица*, као што је био случај с Кратетом у старој комедији. У средњој комедији два аутора имају комаде под тим насловом. Иако другога њих, Диоксипа, неки сматрају за претставника нове комедије, ипак пре-

овлађује мишљење да њега треба убрајати у средњу (тако чини, на пр. Керте, в. његову студију о комедији у PW—RE, стуб. 1266).

Код Мнесимаха смо видели да је „мргуд” изразити тврдица из речи самог Атенеја који је то дело читао. Ту већ имамо фигуру старца тврдице насупрот фигури младића-расипника, као што ће то бити често случај у новој комедији с том разликом што су овде супростављени један другоме стриц и синовац, а тамо отац и син. Видели смо, такође, да је црте изразитог тврдице имао један од јунака Ефипове драме *βίοιοι*, а такви су по свој прилици били и Антифанов јунак истоимене драме и Тимон.

Да ли су ове тврдице из средње комедије биле истовремено приказиване и као лакомци, тешко је рећи. Легран има о томе негативно мишљење. Он каже (в. о. с. р. 321): „Као и њихова сабраћа у новој комедији, тврдице средње комедије, изгледа, били су поглавито пиције (*pingres*), људи који се боје да не изгубе”. Међутим, то је само хипотеза. Ми сматрамо да су тврдице из средње комедије могле имати и црте лакомства, исто онако као и лакомци из средње (зеленаши и подвачи) црте право тврдице, мада у мањој мери.

III

О обиљу ликова тврдице, као и о томе да и многи други друштвени типови имају неке његове особине, можемо се уверити на примерима код Теофраста.

О. Навар је Теофрастове тврдице (*μικρολόγος* — X, *ἀνελεύθερος* — XXII, *ἀναίσχυρος* — IX, *αἰσχροκερδής* — XXX) поделио на две групе. По њему, прва двојица, „којима је заједничко то што више теже штедни него стицању”, разликују се по социјалном стању: први је човек скромног положаја, који се плаши сваког издатка и кога и најмањи губитак разбесни; други је богато лице, јер се говори о његовим литургијама, о миразу његове жене итд., и он не може да се одлучи на неопходне трошкове које изискује његов положај. Друга двојица су грамжљиви лакомци, међу којима постоји иста социјална неједнакост (в. *Caract. de Théophr. Comm.*, р. 60).

Међутим, међу Теофрастовим „карактерима” налази се још један тврдица, „сумњало” (*ἄπιστος* — XVIII), који би такође спадао у прву Наварову групу. Тачније речено, овде имамо тип неповерљивог човека, сумњала, који је истовремено и тврдица. У вези с тим Легран, потсећајући на Еуклионов пример, правилно примећује у својој поменутој књизи (в. стр. 215) да је неповерење другостепена црта неких тврдица.

Околност да код Теофраста имамо неколико варијетета типа тврдице најбоље показује колико је овај тип био омиљен на позорници Атине и у књижевности (а што значи у крајњој линији да је и његова појава у стварном животу била честа).

Поред пет варијетета тврдице, с којима ћемо се мало ниже упознати, треба истаћи да се особине карактеристичне за тврдицу виде и код неких других Теофрастових типова — код „простака” (IV, 5 и 14), који „не верује пријатељима и рођацима”, а „ако је позајмио некоме рало, кош, срп или врећу, сети се ноћу због несанице и тражи их”; код пропалице (VI 9), који је „у стању да даје новац на зајам и да удара интерес дневно три обола на драхму”; код

„гунђала” (XVII 5), који, кад нађе кесу на путу, каже: „Али никад благо не нађох”; код „запуштеног човека” (XIX, 6—7), који се „служи у купатилу поквареним уљем, а на улицу излази обукавши дебелу кошуљу и хаљину сасвим неугледну и пуну мрља”; код „клеветника” (XXVIII, 4), који „својој жени која му је донела у мираз таланат, кад му роди дете, даје три марјаша за намирнице и принуђује је да се купа хладном водом на дан Посејдонове свечаности”¹⁸).

Ево поменутих пет слика тврдице код Теофраста:

„Бестидник (IX, 2—8) је такав човек који од онога ко га је пре тога преварио узима новац на зајам; затим, жртвујући боговима, месо од жртве усоли а сам вечера код другог. Ту дозове слугу, подигне месо и хлеб са стола, пружи му и рекне да сви чују: „Части се, Тибије!” Кад купује намирнице, потсећа месара на услугу коју му је већ учинио и, стојећи уз вагу, баца на њу најчешће месо или бар кост за чорбу, па ако успе добро, ако пак не, он зграби са стола премо и оде смејући се у исти мах. Својим гостима купи улазнице за позориште, гледа и сам, а не плаћа за себе део; а сутрадан води и своје синове и њиховог васпитача. Кад неко носи нешто што је јевтино купио, он тражи да и њему да. Кад дође у туђу кућу, позајмљује јечам, понекад сламу, и тера оне који су му то позајмили да однесу к њему. У стању је да приђе казану у купатилу, да замочи суд и да, поред све вике слуге, полива сам себи и да, одлазећи, каже да се окупао и да не дугује ништа”.

„Циција (X) је такав човек који још у току месеца отидне дужнику у кућу и тражи интерес од пола обола од њега. Кад једе с друговима, он броји колико је чаша сваки попио, а најмање жртвује Артемиди од оних који су с њим на гозби. Ако неко купи за њега нешто јевтино и поднесе му рачун, он ипак вели да је све скупо. Кад слуга разбије лонац или чинију, одбије му од ајлука. Ако му жена изгуби марјаш, у стању је да испретура посуђе, кревете и ковчеге и да претражи по пукотинама. Ако нешто продаје, он по толико прода, да купац нема вајде од тога. Не да да се једу смокве из његовог врта, нити да се прелази преко његове њиве, нити да се узимају маслинке и урме које су пале на земљу. Надгледа сваког дана да ли су међе остале исте. У стању је своје дужнику извршити заплену што није на време платио дуг и ударити интерес на интерес. Кад на част сазове своје општинаре, исече месо на малу парчад и метне пред њих. Кад пође на трг по намирнице, не купи ништа и врати се. Жени забрањује да даје на зајам со, жижак, ким, враниловку, јечмена зрна, венце и колаче за жртву, него вели да су те ситнице крупне за годину. Уопште је особина циција да им се виде ковчези за новац уплеснивљени и кључеви зарђали, а они да носе врло кратке хаљине, да се мажу из врло малих уљаница, да се шишају до коже, да се обувају тек око подне и да настоје код сукнара да им се метне доста кимолске земље у хаљину како се не би брзо изпрљала”.

„Сумњало (XVIII) је такав човек који пошаље слугу да набави намирнице, а за њим пошаље другог слугу да види пошто је први купио. Новац носи сам и, пошто прође једну стадију пута, седне и броји га. Лежећи поред своје жене у кревету, пита је да ли је закључала ковчег, запечатила кесу с новцем и да ли је метнута преворница на капију у дворишту, па, иако она то потврди, ипак устане сам из постеле, го и бос, узме светиљку, па све на брзу руку

¹⁸ У месецу децембру.

прегледа и тако једва дође до сна. Од оних који му дугују новац тражи интерес пред сведоцима, како не би могли порећи. У стању је дати хаљину не ономе ваљару који ће је најбоље израдиги, него ономе ко има тврдо јемство. Кад дође неко да тражи пехаре, најчешће не да, али ако је ко од рођака или пријатеља, тек онда их позајми кад их огледа у ватри, измери и узме поузданог јемца. Робу који га прати наређује да не иде позади њега него напред, да га пази да не побегне на путу. Кад купе што год од њега и кажу: „Израчунај, па нека стоји записано, јер сад немам времена да шаљем новац“, он ће рећи: „Не брини се, јер ћу ја, ако ти немаш времена, поћи с тобом“.

„Тврдица (XXII) је такав човек који, победивши (као хореџ) на трагедијама, ставља Дионису дрвени венац пошто је написао своје име црним мастилом на њему. Кад се скупљају добровољни прилози од народа, он устане и изгуби се неприметно од њих. Кад удаје своју кћер, прода месо од жртвоване животиње сем онога што припада свештеницима, а за послугу на свадби најми оне који се хране код своје куће. Као заповедник лађе простре себи крмановеш покривач на палуби, а свој склони. У стању је да не пошаље децу у школу кад су светковине муза, него ће рећи да су болесна, да не би платили износ. Кад купи на тргу намирнице, месо сам носи кући, а поврће метне у недра. Он остаје код куће кад хаљину да на прање. Примети ли издалека да к њему иде пријатељ да скупља прилоге, скрене с пута и наоколо дође кући. Жени која му је донела мираз не купује слушкињу, него јој изнајми девојчицу, да је прати кад одлази из женске одаје. Обућу носи сву искрпљену и вели да је јака као да је од рога. Кад устане ујутру, сам почисти кућу и намести постељу“.

„Срамни лакомац (XXX) је такав човек који, приређујући гозбу, не метне доста хлеба. Од странца који њему сврати узима новац на зајам. Делећи јело (на заједничкој гозби), каже да је право дати два дела делиоцу и одмах себи удели. Као трговац вином продаје пријатељу мешано вино. На позоришне претставе иде, водећи своје синове, онда када закупци дају бесплатан улаз. Путујући у иностранство по државној потреби, путни трошак од државе остави код куће, а узајмљује новац од другова у посланству. На слугу натовари терет већи него што он може понети, а најмање од свих других му даје награде. Затражи свој део од гостинских дарова и прода их. Мажући се у купатилу, рекне: „Купио си покварено уље, момче“, и туђим се намаже. У стању је да тражи од својих слугу део од нађених марјаша говорећи да је нађено заједничко. Кад хаљину да на прање, позајми другу од познаника и носи је више дана, док му је не затражи; и томе слично.

Фејдоновом мером, чије је дно угнуто на горе, мери сам укућанима потребне намирнице равнајући много одозго. Купује испод цене од пријатеља, па по вишој цени продаје. Враћајући дуг од тридесет мина, закине четири драхме. Кад му синови не иду у школу цео месец дана због болести, одбија сразмерно од плаћања, а месеца антестериона не шаље их на учење, јер су тада многе претставе, да не би плаћао школарину. Узимајући од роба закупнину, тражи прида од једног марјаша и тако исто узима рачун од свога настојника. Гостићи чланове братства, тражи за своју послугу намирнице од заједничког, а оно што остане са гозбе напише до последње ротквице, да не би што год узела послуга. Путујући заједно с познаницима, служи се

њиховим робовима, а свога да у најам изван куће, а не плаћа од најма у заједничку благајну. Кад се код њега одржи гозба о заједничком трошку не устеже се да унесе у рачун нарочито оно што је од свога дао: дрва, сочива, сирћета, соли и уља за жижак. А кад се неко од његових пријатеља жени или удаје кћер, он отпутује неко време пре тога, да не би слао свадбене дарове. Од познаника узима на зајам такве ствари које се не траже натраг, нити се одмах узимају и кад се натраг враћају”.

Као што смо видели, Теофрастове тврдице нису једнострано приказане. Изгледа да је сваком од појединих варијетета служило по више узора. Код Теофраста лакомци имају поред особина лакомства и особине тврдичења, а тврдице поред црта правог тврдичења имају и црте лакомства.

У прилог оном што смо рекли у V глави *Прегуслови за појаву тврдице* у антич. књиж. о узору за Теофрастове „Карактере” указаћемо још на једну околност. Она се тиче једне особине његовог „ἀνελεύθερος-а (XXII) — тј. његовог тврдичења као хорега. Тај мотив смо видели најпре код Еуполида, затим код беседника (а нарочито код Исејевог Дикеогена) где се богати људи клоне дужности хорега да би избегли трошкове. То нас упућује на то да узор Теофрастовим тврдицама тражимо не само код комедиографа и философа него и код беседника.

Из нове комедије очувано је највише одломака који се тичу тврдице. Као готово у свему осталом, тако и овде Менандар предњачи и оставља далеко за собом остале ауторе.

Да је он више пута обрађивао тип тврдице, види се код Алкифрона из писма које хетера Гликерија пише Менандру, где је употребљена множина место једине (II, 4, 6): „Сви су сада нестрпљиви желећи да виде Менандра, да чују тврдице (φιλαργύρων) и љубавнике, сујеверне и сумњала, очеве, синове и робове, и све што се изводи на сцени”. То потврђује и околност што се код Ј. Стобљанина налази велики број његових одломака који се тичу лакомства и тврдичења.

У већој или мањој мери тврдица се појављивао у овим Менандровим комадима: *Парничарима* (Ἐπιτρέποντες), *Мрјугу* (Δύσκολος), *Теспији* (Ἰδρία), *Блају* (Θησαυρός), *Подмејинишом гейшеју или Просџаку* (Ἰπποβολεῖατος ἢ Ἀγροίκος), *Прџену* (Δακτύλιος), *Сујеверном човеку* (Δεισιδαίμων), па можда чак и у *Друјобима* (Συνέφεθοι — в. IV главу!), *Химнису* (Ἰμνίς) и *Гнебу* (Ὀργή).

У комаду *Парничари* видимо личност тврдице Смикрина добро осветљену са више страна захваљујући околности што је добар део комада пронађен у новије време. Садржина би, отприлике, била ова.

Млади Атињанин Харисије је једном приликом обљубио Памфилу, кћер богатог Смикрина, оставивши прстен код ње. Неколико месеци потом они се узму не знајући да су то били они који су имали ону авантуру једне ноћи и живели су у предрађу. Пет месеци после свадбе, док је Харисије био на путу, Памфила роди дете и да га старој дадиљи Софрони, да га она однесе и остави у шуми. Лукави роб Онесим дознао је то и проказао њеном мужу кад се вратио с пута. Онда се Харисије стане клонити своје жене и лумповати код суседа Херестрата са свирачицом Хабротоном. Стари Смикрин је чуо то у граду и дошао к кћери. Дете је, међутим, нашао пастир Даос и дао га на чување угљару Сириску, али је задржао ствари нађене уз дете. Због тих

ствари је настала распра међу њима. Случајно се на њих намери старац Смирин и они га узму за судију у спору. Он досуди и дете и ствари Сириску. Уз дете је био и прстен његовог оца. Свирачица, да би се додворила Харисију, претвара се да је то њено дете, што јој Онесим оспорава. Смирин је чуо да његов зет има дете од свирачице и хоће да води кћер кући, али она неће да се разводи, јер зна да је то њено дете. Најзад се све разјаснило и срећно свршило.

Смирин грубо поступа с млађима, свађа се, виче, прети, проклиње. Кад је по други пут дошао из града и хтео да слом одвоји кћер од зета, он овако напада дадиљу Софрону, која се противи разводу: „Ако ти не разбијем главу, Софрона, убио ме бог! Зар и ти да мене опомињеш? Одмах одводим кћер, разбојничка бабо! Зар да пустим да њен красни муж поједе мој мираз? И ја говорим за моје. Ти ме наговараш на то? Зар није боље искористити прилику? Тешко теби ако још коју изустиш!” (в. ст. 704—711, ед. Керте, 1938). Из једног одломка (9 фр. Керте, 1910), који се односи на ту исту дадиљу и који гласи у преводу „Обневидех плачући” види се како је њен живот био тежак код Смиркина.

Као што видимо из ове сцене, Смиркин је истовремено и „мргуд”, грубијан, што нарочито подвачи Легран (в. о. с. р. 136). Али се он још више истиче тврдичењем. Он најтеже подноси расипништво и раскалашност, и због тога хоће и кћер да одвоји од зета, премда га она воли и хоће да остане код њега. Истичићи његово велико тврдичење, неки испитивачи иду чак дотле да тврде да је он већи тврдица него Еуклион и да је претерана оданост новцу извршила у његовом карактеру дубљу пустош (в. Легран, о. с. р. 221 и 239).

Тешко је установити да ли је ово сасвим тачно. Ако фр. 175 код Кока (III, р. 51: „Лењ и здрав много је гори него болесник од врућице, јер бадава једе двоструко”) претставља Смиркинове назоре који су у складу са његовим карактером, то више није случај са примедбом код Хорикија (Апологија мима: „Тврдица Смирин који се бојао да му дим не однесе нешто из куће”), где је његова страст карикирана у врло драстичној боји. У својој основи он је ипак добар човек и он често врло трезвено расуђује (као, на пример, у спору између Даоса и Сириска). Његову позитивност и правичност признаје чак и Легран (р. 577).

Свакако да је Менандар у Смирину усавршио тип тврдице, што се види по пословичкој употреби тог имена у Менипској сатири цара Јулијана (Symr. р. 311 А) и код Темистија (Orat. 34, 17)¹⁴) као и по Хорикијевом исказу. Али нисмо сигурни да ли се ту увек циљало на јунака *Парничара*. Код самог Менандра Смирин се јавља још на два места у комаду *Шипији* (*Ἀσπίς*) и у једном одломку о тврдици, који наводи Н. Мајнарић (*Парничари*, стр. 64 и 71). Тај одломак се односи на Смиркина, ако он припада овом комаду, што по мишљењу поменутог испитивача није потпуно извесно; или је он из неког другог Менандровог комада, и онда имамо још један комад код Менандра са тврдицом. По Дидотовом папиру, отац хоће да уда своју кћер за богатог човека (20: *σὺ δ' ἀνδρὶ μ', φῶς φῆς, εἰσδίδως νῦν πλουσίῳ*).

¹⁴ Цитирано по Рибеку (о. с. р. 21).

Главно лице у комаду Δύσκολος звало се Кнемон. Рибек (в. о. с. р. 11—15) доводи с њим у везу мргуда из Елијанових „сељачких писама” (13—16)¹⁵ и тврдицу из Лукијанових *Разјавора мртваца* (8), који се такође зову Кнемон. Чињеница да је Лукијанов Кнемон φίλαργος а не δύσκολος доказује да се међу њима нису правиле велике разлике, јер и мргуд има особине тврдице, као и обратно. Видели смо да је Мнесимахов дисколос у исти мах био и тврдица, па је такав случај и овде код Менандра. Да се он звао Кнемон и да је претежно био мргуд, најлепше се види у Менандровом Дисколу и на једном месту у Хорикијевој *Ајолоији мима*, где се Кнемон наводи као тип мргуда, а Смикрин као тип тврдице: ἡ καὶ τῶν Μενάνδρου πεποιημένων προσώπων. . . Κμήμων δὲ δυσκόλους ἐποίησεν εἶναι, Σμικρίνης δὲ φιλαργύρους ὁ δεδιώς μὴ τι τῶν ἔνδον ὁ καπνὸς οἴχοιτο φέρων.¹⁶

Сачуван је један повећи одломак (в. *Кок*, III, стр. 38 фр. 128), у коме син замера оцу на тврдицењу и вели му да благо неће увек остати његово, јер њиме располаже судбина. Стога нега не треба чувати само за себе, него треба да и други људи имају користи од њега: боље је бити јаван пријатељ, него имати закопано благо (πλοῦτος ἀφανής, ὃν σὺ κατορύξας ἔχεις)¹⁷ и ¹⁷а).

Рибек је сматрао да је Менандров Δύσκολος био класичан комад за карактер „простака” (о. с. р. 11). Али то је претерано. Несумњиво је само то да је тип простака, као и тип мргуда, врло близак типу тврдице, да су то чак извесни његови варијетети. Све у свему узевши, у Менандровом јунаку треба најпре гледати мргуда, као што и наслов гласи. Ми сматрамо да нису без разлога и Легранове речи (в. о. с. р. 216) да је овај Кнемон толики човекомрзац, да су према њему блажи у том погледу и „грубијани” у очуваним комедијама (Смикрин, Стратилакс, Демеја, Еуклион).

У Менандровом комаду *Благо* старац-тврдица говорио је да је из страха од непријатељске најезде закопао благо које је било предмет спора. То се види у Донатовом коментару Теренцијевог *Ебнуха* (10 ст. пролога)¹⁸. Проналазак блага није био ретка ствар у старо доба, као што примећује Легран (в. о. с. р. 272): „У доба када је пласирање новца било теже а установе кредита биле мање раширене, када су недовољна полиција и чести ратови много смањивали безбедност, — тада су многи закопавали новац, иако нису били тврдице”.

Из ове драме очуван је један значајнији фрагмент (Кок, III, р. 67, фр. 235), који гласи у преводу: „Зар није Ерос највећи међу боговима и много више цењен него остали? Ниједан човек није толико тврд нити тако шкрте нарави, а да не би томе богу уделио део од имања. Онама према којима је милостив налаже да то раде још док су млади; а који су већ замакли у године морају да плаћају интерес на време”. По свој прилици овде се прави алузија

¹⁵ Вероватно по томе што се радња у оба дела догађа у истом месту, у атичкој Фили у равници испод планине Парнеса.

¹⁶ Цитирано по поменутом Рибековом делу, стр. 11, прим. 1.

¹⁷ Реч πλοῦτος (богатство), као и реч χρήματα (имање, новац,) често значи „благо” (θησαυρός).

¹⁷а Из недавно пронађене и објављене Менандрове комедије Δύσκολος види се да су то речи Состратове Калипиду.

¹⁸ Донат ово каже за *Благо* Луец. Ланувина, али то важи и за Менандрово дело.

на старца-тврдицу који је заљубљен. То је, изгледа, најстарији мотив те врсте, који се касније јавља код Либанија у 32 декламацији, а који добро познајемо код Молијеровог Харпагона.

Већ сам наслов комедије *Тестија* наговештава њену садржину. Нажалост, одломци су и овде тако слаби очувани, да се научници до сада више ослањали на хипотезе и нагађања. Свега два фрагмента нам показују да имамо посла с тврдицом. Један од њих (468, Кок, III) гласи: „Одмах ће га снаћи смрт кад угледа ископану тестију”. Други је нешто дужи (466); његов смисао је у томе да у великом скупу људи нужно настаје свађа. Према томе, изгледа да се овде појављивао такав тврдица који је у исти мах и мргуд, односно мизантроп.

Фрагменат 109 (Кок, III, р. 33) из *Сујеверној човека* сасвим јасно показује да је јунак овог дела у исто време и сујеверан и тврдица: „Нека ме добро снађе, многопоштовани богови! Обувајући ремен на десној обући, прекидох га!” — каже тај човек, а друго неко лице му одговара: „Наравно, глупаче, јер је он био иструлео, а ти си циција (*μικρολόγος*), и ниси хтео да купиш нов”.

Исто тако је изразит и један фрагмент из *Прсијена* (103, Кок, III) који гласи: „Нашли смо зета који се издржава од куће (*οἰκίστιον*) и који не тражи ништа од мираза”. Највероватније је да су то речи неког оца-тврдице, као што је и Легран претпостављао (стр. 220). Овоме иде у прилог и фрагменат 102: „Ко се родио тако несрећан да не би радо удавао кћери, па макар имао и педесет девојака?” У њему се свакако циља на тога оца-тврдицу коме је тешка и удаја једне кћери.

О. Рибек наводи велику сличност између Менандровог комада *Πομπαινήσιο γείτο*, који је доцније прерадио Цецилије Стације (Нурволимаеус, *Rastraria*), и Теренцијеве комедије *Браћа* (в. о. с. р. 10—11). Старац из тог комада имао је два сина и то једног у граду на учењу, а другог код себе у селу и био је, изгледа, тврдица сличан Теренцијевом Демеји. О његовом тврдичењу могао би да сведочи фр. 500 (Кок, III, р. 143): *Φειδῶλός ἦν καὶ μέτριος ἀγοραστής*, уколико овде реч *φειδῶλός* нема своје основно значење (штедљив, место тврд).

Могућност да се тврдица појављивао у комаду *Гнеб* заснива се на 367 фрагменту у коме једно лице хвали пријатеља који је одбио позив на ручак. Што се тиче *Химниса*, у њему се налази један стих (фр. 476, Кок III) који гласи: „Не тражећи ни ватре, нити узимајући у зајам чинију”.

Од Менандрових одломака код Јована Стобљанина два су нарочито карактеристична за лакомца а један за тврдицу. Први од њих гласи: „Лакомство (*πλεονεξία*) је људима највеће зло; јер, желећи да узму оно што припада њиховим ближњима, они често буду принуђени да своје даду туђима” (X 3). Други гласи: „Не стичи одасвуд: мене се постиди; бој се да неправедно напредујеш!” (XVI, 8). Трећи: „О троструки несрећниче, који из претеране штедње (*ἐκ φειδωλίας*) навуче двоструку мржњу због имања”.

Очигледно је да се у трећем одломку неко обраћа тврдици или бар човеку који је поступио као тврдица. Из првог одломка се не види да ли имамо посла с неким лицем, јер је он само општа извека. У другом одломку је несумњиво да неко критикује безобзирног лакомца („мене се постиди”).

Врло је могуће да је Менандров Хремет био популаран тврдица.¹⁹) Њега Хорације помиње на три места. Прво од њих се налази у *Епиграма* (1, 33): „... да као Хремет у земљу закопавам (тега ргетам)”. Друго је у посланици *О њесничкој уметности* (94 ст): „И љутит Хремет виче свађалачким устима”. Треће у *Сатирама* (1, 10, 40—41): „... од Давуса који vara старца Хремета”.

Није познато којој је комедији припадало ово лице. Можда Менандровом *Блаиу* или *Теситији*, јер је тамо реч о закопавању блага. Чињеница да Хорације трипут помиње Хремета показује да је то била врло позната личност. Ипак питање Хремета остаје још нејасно. Код Атенеја су врло мршави подаци о њему. Судећи по етимологији имена, то је био тврдица који је у исти мах и гуњало, цангризало. Међутим Алкифрон приказује Хремета као зеленаца. Ако се и он придржавао Менандровог типа, радећи свога Хремета, ово би био један од најзначајнијих ликова тврдица код Менандра и уопште у античкој књижевности.

Од других претставника нове атичке комедије тврдицу су описивали, поред Филипида и Теогнета, Дифил, Посејдип, Еуфрон, Аполодор и други.

Од Дифила има два фрагмента код Ј. Стобљанина (X 4 и 5), без ознаке из кога су дела, где се напада грамжљивост за добитком. Један гласи: „Зар није лакомство (*αἰσχροκέρδεια*) нешто најбезумније? Ум окренут узимању на остало не гледа”. А други: „Да није узимања, не би било ни једног неваљалца. Среброљубље је кад занемариш да гледаш шта је право и у свему си роб ћара”. Не може се много шта рећи о ова два фрагмента. Можда су они из поменута два комада, *Блаи* или *Незаситљивца*. Једно је несумњиво: ако то нису случајне рефлексije, они онда приказују лик лакомца и сведочили би о томе да су аутори нове комедије знали да сликају тврдицу потпуније него што је то случај са Еуклионом.

Код Посејдипа (в. Атенеј, IX 376 E-F: *Ποσειδίππος μὲν ἐν Χορευούσαις*) неки кувар помиње „све архитврдице” (12 ст. *κυμνοπρίτας πάντας ἢ λιμούς καλῶν*). На кога се то односи, не види се и не може се тврдити да се ту појављивао тврдица. Али да је Посејдип дао свој прилог сликању тврдице, знамо по томе што је и он имао комаде под насловом *Ὀμοιοί* и *Πορνοβοσκός*.

Међутим очигледно је да у Еуфроновим *Друјовима* (*Συνέφηβοι*) имамо посла са тврдицом, чији се лик изразито приказује, мада са само шеснаест стихова (фр. 10 *Κοκ*, III р. 322). Ту неки кувар учи свога ученика Кариона куварској вештини и каже му да се не служи лоповлуцима, које је од њега научио, код оних људи који добро плаћају услуге; али да краде што више може код старца тврдице коме иде на свадбу (9—10: „А сад идемо на свадбу код човекоубице — *ἀνδροφόνου* — ако знаш шта то значи”), јер он даје малу награду и попреко гледа.

У 16 фрагменту Аполодоровом (*Κοκ*, III) неки младић говори оцу тврдици о либералнијој употреби богатства него што то он чини. Тај мотив познат нам је већ из Менандровог *Мриуга* (фр. 128). Није искључено да је овде посреди имитација пошто је Аполодор много млађи од Менандра.

¹⁹ Тако тврди Хорацијев издавач Fr. Vollmer (Teubner 1929, index nominum s. v. Chremes).

Једног тврдицу, који је можда из нове комедије, помиње узгред и Плутарх (*Мор.* 60 D — Како ћеш познати ласкаваца, XIX: „Као што ласкавац Химерије грди неког богаташа у Атини, најтврђег и најсреброљубивијег (τὸν ἀνελευθερώτατον καὶ φιλαργυρώτατον), да је распикућа, небрижљив и да ће страшно гладовати с децом”. Недостатак података онемогућује нам да тврдимо да ли је ово био тип тврдице и чији је, али се по свој прилици и овде прави алузија на неког тврдицу из књижевности ранијих епоха него што је Плутархово доба.

Код Кока (III, р. 430, adesp. фр. 117) се налази један врло драгоцен податак, где се неко жали је што испустио из руку мираз од једног таланта (в. Легран, *Daos*, р. 193). Речи тог лица вероватно припадају неком старом зеленашу судећи по Плутарховом објашњењу (*Мор.* 18 D): „рђаве и лажне речи . . . које доликују старом зеленашу (τοκογλύφ προεβύτη)”. Цео тај одломак овако гласи: „Мираз је један таланат! Да га не узем? Зар могу да живим ако потценим један таланат? Да ли ћу имати сан ако га испустим? Зар нећу и у Хаду бити кажњен што сам учинио безбожно дело према таланту сребра?”. Овај мотив сличан је мотивима који су радо обрађивани у киничкој дијатриби, али, пошто је у стиху, пре припада комедији.

Мада фрагменти који се тичу тврдице нису тако многобројни у новој атичкој комедији, кад изуземо Менандра, ипак можемо претпоставити да су они били још чешћи него у средњој комедији, бар што се тиче правог тврдице. Као доказ за то могу нам послужити мало пре поменути комади Филипида и Теогнета, иако од њих није ништа значајније сачувано. Нова комедија и киничко-стојичка дијатриба биле су главни арсенал који је служио за узор римским комедиографима и римским и грчким писцима из каснијих векова који су обрађивали теме о тврдици.

Шта више, у ово доба усавршен је и тип тврдице, тако да Легран има пуно право кад каже (в. стр. 212 његовог дела) да је „нова комедија извршила нарочито проучавање неких порока, мана и смешних особина; друкчије речено, да се она понекад уздизала до комедије карактера”. Нема сумње да у те комедије карактера треба, међу прве, убрајати комедије с тврдицама као јунацима. Што се тиче суштине самог тврдичења код тврдица из нове комедије, ту је Леграново мишљење (в. стр. 219) да су се они мање бринули да стичу него ли да не троше углавном тачно; али су код њих и грамжљивост и лакомство били заступљени не баш тако ретко, као што смо видели из Менандрових и Дифилових фрагмената код Ј. Стобљанина и иначе.

Отприлике када се атичка комедија завршава и пресушује, поново почиње да цвета мим у грчкој књижевности, који је био развијен још много пре тога на Сицилији. Готово ништа се није сачувало од тих старијих миморафа, а од миморафа из III века очувана је Херондина збирка (в. G. Budé, Paris, 1928). По њој видимо да је лакомац био чест и омиљен предмет у миму. У Херондиним мимовима често сусрећемо тип αἰσχροκερδής-а. Таква је подвладачица Гилица (I), такав је обућар (σχοτεύς, VII), али се највише истиче као лакомац на срамни добитак подводач Батар (II), који по речима Р. Херцога, Херондиног издавача, потсећа на Шекспировог *Млейтачкој шпробца*, Шајлока („код њега је новац лајтмотив, он све рачуна у готовом”).

Врло велику улогу у приказивању типа тврдице одиграла је и стојичко-киничка дијатриба. Киничари су се нарочито као теоретичари бавили проблемом лакомости и тврдичења. Иако њихова дела нису сачувана, ипак се много зна о њиховом раду у том погледу. Они донекле настављају ону линију софиста о којој смо говорили у условима новог, хеленистичког доба када настаје криза у политичком, социјалном и економском погледу у грчком свету, када су несигурност положаја и све веће осиромашавање скретали пажњу на лични живот, ка проповедању морала.

По очуваним изрекама код Ј. Стобљанина (*Анџолоиџја*) и Диогена из Лаерте види се однос према лакомству и тврдици готово свих претставника ове филозофске школе: Антистена (Стоб. X 41), Диогена (*ibid.* X, 45 и 57), Биона (X, 37), Кратета и других. Наравно, њихова дела дијатрибе и сатире изгубљена су. Чак се ни од оснивача читаве врсте, Менипа, није ништа очувало. Стога је тешко одвојити оно што је одиста њихово из дела познијих писаца. Киничари су изградили стил дијатрибе надовезујући на мотиве и средства комедије, мима и старијих пародија (в. Штемплигерову расправу о Хорацију у PW-RE, стуб. 2358). Колики је значај те школе, види се и по томе што је у једном њеном изданку, Петронијевом *Сатирикону*, антички реализам дошао до свога најјачег изражаја.²⁰⁾

Киничари су писали првенствено у прози. Менипова сатира била је комбинација стихова и прозе. Неки од киничара писали су и стихове. Тако се Феникс из Колофона руга тврдичењу и неком тврдици у својим „хромим“ јамбима (V), док Керкида из Мегалопоља напада у својим мелијамбима (I фрагмент) поред осталих страсти и зеленашко тврдичење (в. Хелмов чланак *Kynismus* у PW-RE). Познато је да је и Ајсхрион са Самоса писао холијамбе са оваквом садржином.

Како су киничари описивали тврдице и њихову страст, можемо донекле себи претставити на основу Хорацијевих и Лукијанових описа, али се то види и у једној Езоповој басни (бр. 67 код Халма) под насловом *Човек који је нашао златно лаба*, којој је врло слична и једна Либанијева *ἔθοποια* (XX) под заглављем „које би речи казао плашљив тврдица кад би нашао златан мач“. Ова оба мотива свакако воде порекло из киничких дијатриба, које су пародирале бесмисленост претераног тврдичења²¹⁾. Па и сентенције Публилија из Сирије у којима се осуђује тврдица и тврдичење израз су оних схватања која су се формирала у хеленистичко доба под идејним утицајем популарних филозофских школа²²⁾.

²⁰⁾ Киничка дијатриба је утицала доста на Диона Хрисостома, који у својим беседама, поред осталих мана, напада и лакомство. Исто тако њој много дугује и предика код хришћанских писаца, у којој се на сличан начин изобличују мане појединаца.

²¹⁾ Што се поменути басна приписује Езопу ништа не смета, јер се зна да су многе међу њима познијег датума. Тако и Сиронић с правом констатује (*Есоп и његова басна*, стр. 441) да се поуке додате баснама никако не могу приписати Езопу.

²²⁾ Као што код Јована Стобљанина имамо најлепшу збирку грчких изрека о тврдици и тврдичењу (*Анџолоиџја*, X и XVI глава), тако и код Публилија имамо најлепшу збирку латинских изрека. То су ове изреке (в. О. Рибек, CRF, 1873, 14—628 и апендикс, 48—232).

„Тврдица је сам узрок своје несреће (14—38).

Тврдицу можеш лако разумети, ако ниси исто такав (21—36).

Тврдица ништа не ради право, сем кад умре (23—39).

IV

Нова атичка комедија се губи у тренутку када се римска комедија рађа, прво палијата а мало касније и тогата. И у римској комедији се често јављају тврдица и лакомац и то из два разлога: прво што се она много држи грчких образаца, друго стога што су тада економско-социјалне прилике у Риму биле погодне за развитак зеленаша и других личности са „срамним” занимањима, као и тврдице²³). Унеколико су биле погодне за то и политичко-културне прилике, јер морамо имати у виду да су римски комедиографи, узимајући сижее из грчког живота и подешавајући их за своју публику у Риму, настојали да прикажу прилике у Риму и Италији. Па ипак, остаје неоспорна чињеница да је тврдица обрађиван са много више оригиналности у грчкој него у римској књижевности²⁴). Ма колико тип тврдице био омиљен код Римљана, он и код њих има поглавито грчко обележје.

Колико је тип тврдице био омиљен код Римљана, види се не само по очуваним комадима Плаута и Теренција него и по одломцима и насловима дела код многих римских комедиографа. Плаут је, поред *Аулуларије*, имао драме *Agroecus*, *Anus*, *Dyscolus*, *Faeneratrix*, *Lenones*. Мада нам њихови фрагменти (в. *Plaute, Comedies*, VII — Alfred Ernout, Paris, 1940) ништа не казују, ипак нема сумње да су се и овде појављивале тврдице и њима слични типови у разним варијететима. Стације Цецилије је имао комаде *Nuroholimaeus* (*Rastraria*), *Meretrix*, *Obolostates* (*Foenerator*); Луције Афраније *Aequales*, *Depositum*, *Prodigus*; а Децим Лаберије мимове *Aulularia*, *Hetaera* (в. O. Ribbeck, CRF).

Први податак у римској књижевности у коме се поуздано може констатовати појава тврдице налази се код Невија. У његовој комедији *Triphallus* изгледа да су се појављивали отац-тврдица и син-расипник. То можемо претпоставити на основу јединог очуваног фрагмента из овог дела (в. *Рибек*, CRF), који гласи: „Ако ја једном откријем да је мој син ради своје љубави узимао на зајам новац, ја ћу те ставити на место где нећеш више моћи пљу-

Тврдица више жали због губитка него мудар (25—561).

Зло желиш тврдици, ако желиш да живи дуго (26—35).

Кад дајеш награду тврдици, потстичеш га да ради што не ваља (122—108).

Тврдица ни према коме није добар, а према себи је најгори (234—224).

Сиромашном човеку мало шта недостаје, а тврдици све (236—121).

Тврдица увек има разлог да нешто одбије (386—314).

Сиромаша теши нада, тврдицу имање, а несрећног смрт (613—749).

Тврдици исто толико недостаје оно што има као и оно што нема (628—486).

Тврдицу новац раздражује, а не засићује (48—560).

Тврдица не живи за себе него за своју страст (153).

Ни једног часа тврдица не занемарује ћар (175).

Тврдици је новац мука, а расипнику дика (230)

Сироче је тврдица кратког века (231).

Тврдица трпи губитак ако не направи добитак (232).

²³ На ово указује и Хајхелхајм (о. с. р. 553) говорећи да је омиљена тема римске комедије, чување и свакојако скривање новца у сопственој кући, одговарало економској стварности на италском тлу.

²⁴ Римска књижевност се, као што је познато, тако много угледала на грчку. То важи за Вергилијеву *Енејиду*, која се држи Хомерове *Илијаде* и *Одисеје*, као и за многа друга дела.

вати”.²⁵) Ове речи се односе на роба који је вероватно био наклоњен лако-мисленом младићу.

Највише ликова тврдице у римској књижевности налазимо код Плаута. Готово у свим његовим комадима имамо лакоме као и праве тврдице — читаву галерију мушких и женских фигура. Па ипак они се ни издалека не могу мерити с Еуклионом, о коме ћемо мало ниже говорити.

Код Плаута често наилазимо на среброљубиве хетере (на пример, Еротија у *Менехмима*, Фронесија у *Грубијану*), на грамжљиве подводаче и подводачице (Клеерета у *Комагу о мајарцима*, Скафа у *Абејима*, Астафија у *Грубијану*, Дордал у *Персијанцу*, Ликус-Вук у *Малом Карпатањанину*, Балион у *Псеудолу*, Лабракс-Морски вук у *Ужеју*), на користољубиве и безобзирне зеленаше (у *Ејидику* и *Абејима*), на лакомог паразита Сатуриона (у *Персијанцу*). Од свих ових лакомаца најистакнутији је Балион (в. Pseud. I 2)²⁶). Он је необично лаком и тврд човек и има неке сличности са Еуклионом: То је велики богаташ од срамног добитка.

Код Плаута често сусретамо чуварне и тврде старце (Никобул у *Бахидама*, Тензаурохрисоникохрисидес у *Заробљеницима*, Теопропид у *Абејима*, Демифон у *Синхусу*, Каликле, Хармид и Филтон у *Тринумусу*). Код Плаута имамо и чувеног „мргуда” Стратилакса (*Truculentus*). Међу свим тим старцима тврдицама највидније су фигуре Теопропида и Филтона.

Теопропид сматра за највећу ману свог сина Филолаха његову склоност ка трошењу (*Mostell.* 1160, 1162); он је сав срећан видећи да неће морати да плаћа синовљеве несташлуке; он ужива кад види да му син уме јевтино купити (в. ст. 638—639). Тврдичлук старога Филтона огледа се у његовом дијалогу са сином Лисителом, где он снажно наглашава синовљеве речи „*sine dote*” (Хоћу да се оженим њоме без мираза. — Без мираза? чуди се старац. Тако је. — в. *Тринумус* ст. 375). Филтон сматра да не треба ништа давати просјаку, јер то значи продужити његов живот беде (в. ст. 339—343). Али је он ипак много хуманији него што изгледа по тим циничким речима (в. ст. 490—494).²⁷)

²⁵ Свакако се мисли на млин, јер су тамо стављали робовима, на које се несумњиво односе ове речи, корнице на уста, да не би могли јести брашно.

²⁶ Он грди и туче робове што му много троше, а мало зарађују. Робу који му носи кесу с новцем наређује да иде испред њега. Својим хетерама наређује да што више искористе љубавнике: „Зашто вам дајем одело, злато и оно што вам је потребно? Шта ми је данас ваш труд код куће ако не зло, неваљалице, жељне само вина? Њиме ви ваше стомаке влажите, док сам ја овде сув.” Затим се обраћа Хедилији, која има за пријатеља трговца житом: „Гледај да ми се овде донесе жита, да буде доста за ову годину, мени и целој мојој кући, и да имам толико пшенице да ми Град промени име и да ме место подводач Балион назове краљем Јасоном”. Слично томе обраћа се он и Ајсхродори, чији је пријатељ месар, Ксисти, чији пријатељ има маслињаке, као и Фениџији.

Балион не воли да даје, а воли да узме (I, 3, 62); неосетљив је према грдњама и псовкама. Код њега се без новца не може ништа постићи (ст. 159). Према слугама и кувару он је неповерљив. Кад излази из куће, окреће се за собом („Не иде право, него побочке, као што рак има обичај”, IV, 1, 54). Он признаје да је рђав човек, да гази закон, да је безбожник, кривоклетник и непоштен (IV, 2, 18—20).

²⁷ Овим споредним тврдицама код Плаута сличан је и старац Мегадор из *Аулуларије*. Он неће да се жени зато што жене много коштају (уп. ст. 150 и 167) и сматра да богати људи треба да се жене сиротама, јер оне мало стају (уп. 478—488, 532—535). Према томе, он је умеренак, више штедљивац неголи прави тврдица.

Интересантно је да постоји велика сличност, која није случајна, између једног места у *Псеуголу* (I 2, ст. 170) где Балион шаље роба да иде испред њега с новцем („Иди, момче, напред, треба бити на опрези да неко не пробуши кесу с новцем”)²⁸) и једног места у Теофрастовом *ἄπιστος*-у (XVIII, 8), које гласи: „Робу који га прати, он налаже да не иде иза њега него пред њим — хоће да га држи на оку да му путем не утекне”. На ову подударност мотива указао је још Легран (о. с. р. 324).

Најважније дело с темом о тврдици које нам је оставила античка књижевност јесте Плаутова *Аулуларија* (*Ἡὺν σα ζλαίῳμ*)²⁹). У овом раду задржаћемо се само на два проблема *Аулуларије* — на проблему о њеном узору и на проблему о суштини Еуклионовог тврдичења. Да би третирање ових проблема било јасније, даћемо укратко садржину те чувене комедије.

Старац Еуклион нашао је ћуп пун злата. Тврдица, као што су били и његов отац и деда, он се добро чува да не дирне ни најмањи делић блага и живи као и пре у сиромаштву. Његову јединицу Федру заволео је млади Ликонид; али нико не зна ништа о тој љубави сем њене старе дадиље Стафиле. Девојку је по наговору своје сестре запросио стари Мегадор, ујак Ликонидов и сусед Еуклионов. Тврдица приговара да не може дати мираз својој кћери, и под тим условом уговорена је свадба. Да би свадба била свечано прослављена, Мегадор шаље Еуклиону намирнице с куварима. Кад се Еуклион вратио с трга, где је ишао да нешто купи, затекне куваре у својој кући. Мислећи да су они дошли да га покраду, добро их испребија, па однесе ћуп из куће и сакрива га прво у гају богиње Вере, затим у Силвановом гају. Али, док је скривао ћуп, посматрао га је Ликонидов роб Стробил и украде му благо. Кад је приметио да му је благо нестало, тврдица стане кукати у страшном очајању. Тада долази Ликонид и каже му да његов ујак неће да се жени, да би он могао да узме девојку. У међувремену роб је известио свога господара да је украо ћуп пун злата старом Еуклиону, желећи да се тако откупи. Ликонид му наређује да врати ћуп. Ту се радња прекида, јер комад није очуван у целини. Да се све свршило добро, тј. да је Ликонид вратио старцу благо, а он му дао кћер и злато уз њу као мираз, види се из „другог аргумента” који је састављен још у античко доба, а по коме је, изгледа, и Урцеус извршио рестаурацију изгубљеног дела комедије.

Питање о грчком узору *Аулуларије* и о њеном јунаку Еуклиону одавно се расправља. Сви се научници слажу у томе да је образац био из нове атичке комедије, и то баш од Менандра.³⁰) Разни испитивачи су износили своја мишљења у прилог појединих његових комада, али ми се овде нећемо на њима детаљно задржавати. Најчешће су као образац наводили *Парничаре* (Лео), *Мрјуга* (Виламовиц, Бирма), *Блајо* (Кригер), *Ἡὺν* (Франкен, Боне, Легран).

Али су се најзад многи зауставили на констатацији да су као узор могла послужити два или више његових дела (Боне, Кригер, Мишо). По М. Бонеу,³¹

²⁸ Са овим местом се подудара и стих 487 из *Куркулиона*, где се такође роб шаље напред да не би побегао.

²⁹ οἷα *αὐχλα, αὐλα или αὐλα.

³⁰ Изузетак је био Ф. Блас, који је тврдио, али без успеха, да је образац *Аулуларије* био један Филемонов комад (цитирано по Е. Висту).

³¹ Наведено по Леграну (о. с. р. 219 пр. 2).

пасаж у коме се карикира Еуклионово тврдичење (II чин, 4 сцена) дошао је од неког другог оригинала а не од оног од кога је дошао главни део *Аулуларије*. А. Кригер (De Aululariae Plautinae exemplari graeco, p. 26, 88), поред осталог, такође тврди да је Менандар несумњив узор за *Аулуларију*. Интересантно је, међутим, да он сматра да су Δύσκολος и Ἐπιτρέποντες били слични узору *Аулуларије*, али да Плаут није ишао за њима (в. стр. 90). Г. Мишо (в. Hist. de la Com. Romaine, Plaute, II, p. 248, 258) мисли да је *Аулуларија* контаминација³²) рђаво састављена од два оригинала, јер у њој има очигледних контрадикција: час изгледа да Ликонид и његова мајка живе код Мегадора, час изгледа да они имају засебан стан, а име Стробил носе два различита роба. Он сматра да у Плаутовом обрасцу Ликонид и његова мајка нису становали код Мегадора, да је Плаут из практичних разлога волео да их смести у Мегадорову кућу, али да у журби није приметио контрадикције детаља.

Нама се чини да на основу података и чињеница којима располажемо, можемо тврдити као несумњиво да је Плаут, поред угледања на два оригинална комада који су му служили за контаминацију *Аулуларије*, за њу вршио и извесне позајмице појединих мотива и ситних детаља из више Менандрових комада, па чак и из дела других писаца.

На првом месту извесно је да су *Парничари* били један од комада на који се Плаут највише угледао при писању своје комедије. У прилог овог мишљења навешћемо три чињенице.

Прво. Довољно је само упоредити однос између Еуклиона и Стафиле (в. I чин, 1 појава *Аулуларије*) са односом између Смикрина и Софроне (в. ст. 704—711, ed. Керте, 1938) из сцене коју смо навели у прошлој глави. Еуклион обасипа стару Стафилу свим могућим грдњама, прети јој, гура је и туче, тако да би она више волела да буде обешена него да код њега служи. Ти груби поступци и грдње толико су слични са поступцима и грдњама у Менандровој комедији, да се никако не може мислити да је то само случајна подударност.

Друго. Споменуто место код Хорикија (*Айолоија мима*): „Смикрин... који се бојао да дим не однесе нешто из куће” подудара се необично са ст. 300—301 *Аулуларије*: „Одмах позива у помоћ богове и људе ако са његове греде дим изађе напоље”, да је несумњив утицај једног дела на друго, као што је већ и до сада истицано³³). Истина, тешко је доказати да ли је дело по коме Хорикије описује Смикрина баш Менандрови *Парничари*, али је то врло вероватно.

Треће. Пада у очи велика сличност између сцене кад Еуклион туче куваре (в. ст. 406—459) да су им главе све у модрицама и назива их разбојницима и другим погрдним називима и сцене где Смикрин туче госте свога сина (в. код Алкифрона III, 43), у којој је Смикрин приказан као врло груб и арогантан човек (он је јурнуо на Хариклово друштво, изударао сина штапом

³² Већина Плаутових комедија су контаминације. Могуће је да је Плаут неке контаминације затекао код својих узора, пошто су се и грчки комедиографи њима служили. Контаминације код Плаута и Теренција врше се на тај начин што је једно дело главни узор аутора а неко друго споредан. Плаут је приликом контаминирања не само додавао сцене и личности него и одузимао поједине партије, као што наводи Мишо (о. с. р. 279 и 285).

³³ Први је био Усинг, 1878 г.

по леђима и глави, а његове другове су везали, затим их Смикрин шибао и бацио у тамницу). Наравно тешко је доказати да ли се ова сцена налазила код Менандра (у очуваним стиховима нема његовог сина Харикла!); по свој прилици њу је измислио сам Алкифрон, али свакако у духу и складу с карактером Менандровог јунака.

Дела која су могла служити као узор Плауту или из којих је он бар зајмио неке мотиве јесу ова: Менандров комад *Mpυγ* (а можда и *Paίηar*) и дело из кога је његова личност Хремет, Теофрастов *μικρολόγος* и Аристофанове *Οσιце*.

Доказ да је узор за *Аулуларију* могао бити *Δύσκολος* (или *Χιμνισ*) заснива се на сличности између ст. 91—93 *Аулуларије* („Ако неко затражи огањ, хоћу да се угаси, да не би неко имао за шта да ти нешто тражи“) и 136 фр. код Кока, III, р. 40 („Не тражећи ватру, нити узимајући на зајам чинију“).

Плаут је могао, даље, извршити позајмицу из комедије у којој је Хремет био главна личност. То се закључује на основу Хорацијевих стихова (*Епoде*, I, 33): „да у земљи скривам као тврдица Хремет“. Хорације не прави ту алузију на Теренцијевог Хремета³⁴), јер се код Теренција не помиње да Хремет закопава благо.

Да је Теофрастов *μικρολόγος*, или неки његов узор, могао бити у извесној мери образац за *Аулуларију* имамо два податка, на које је указао још Легран (о. с. р. 324).

Први податак јесте мотив у *Аулуларији* кад Еуклион иде на трг да купи намирнице па, пошто му је све скупо, враћа се кући не купивши ништа (373—376: *Venio ad macellum, rogito pisces, indicant caros, agminam caram, caram bubulam, vitulinam, cetum, porcinar, cara omnia. Atque eo fuerunt cariora, aes non erat*). Тај мотив се налази и код Теофраста, мада у сажетијем облику (X, 12): „А купујући намирнице, он не купи ништа и врати се кући“.

Други податак за то јесте Еуклионова забрана Стафили да позајмљује суседима ватру, воду и разне ствари из куће (91—97): „Ако неко тражи ватру, хоћу да се угаси, да не би било разлога да се нешто од тебе тражи. . . Онда реци да је вода нестала ако неко тражи. За нож, секиру, тучак, аван — те ствари увек суседи траже на услугу — реци да су дошли лопови и однели“. Та забрана слична је са забраном код Теофраста, мада његов циција забрањује позајмљивање других ствари (*Καράκιη*. X 13): „А жени забрањује да позајмљује со, жижак, ким, враниловку, јечмена зрна, венце, колаче за жртву и каже да су те ситнице крупне за годину“.

Што се тиче Легранове тврдње (в. о. с. р. 301) да постоји велика сличност између Клеајнетове просидбе у Менандровом *Paίηару* (*Γεωργός*) и Мегадорове просидбе Еуклионове кћери Федре, с тим је теже сложити се, јер ту постоји сличност само у томе да се сирота девојка удаје за богатог човека (уп. ст. 69—87 Менандровог дела).

Плаутово угледање на Аристофана оснива се на сличности мотива у *Аулуларији* (ст. 465 и след.) и у *Осицама* (ст. 100—102). У првом делу Еуклион сумња на Стафилиног петла да су га кувари поткупили да им прокаже благо;

³⁴ Старац Хремет се појављује у *Девојци са Ангра*, Човеку који сам себе кажњава и *Формиону*.

у другом делу Филокле сумња на свога петла који је певао касно да су га подмитили оптужени да га не буди на време. Ако ова позајмица није била непосредна, она је била посредна, као што тврди Мишо у својој исцрпној студији о Плауту (I, 136) ограђујући Плаута од директне имитације и допуштајући могућност да је он по нешто зајмио од старе атичке комедије, али то преко нове, а не директно.

Шта се из свега овога што смо изложили може закључити? Оно исто што је још Керте учинио (в. његову расправу о Менандру у PW-RE стуб. 75): „Покушаји да се један комад Менандров одреди као узор за *Аулуларију* нису до сада довели до убедљивог резултата”. Тиме што се у појединостима Плаут угледао на више дела не одбацује се теза да је и *Аулуларија* контаминација двеју комедија у оригиналу. Међутим остало је отворено питање која су та два дела. Највише има изгледа да је једно од њих било *Ἐπιτρέποντες*. Али и ту постоји извесна недоумица: фабула овог дела доста се разликује од фабуле *Аулуларије*. То нас упућује на мисао да је друго дело на које се угледао Плаут морало имати фабулу много сличнију фабули *Аулуларије*. Судећи по наслову, то дело је била Менандрова *Тесџија* (*Ἰδρία*). Али о овом делу тако мало знамо да смо упућени више на хипотезе. Неки научници иду врло далеко у њима. Тако Легран не само да претпоставља да је *Тесџија* била оригинал за *Аулуларију* (в. стр. 218 и 8 пр.) него, држећи се једног места код Квинтилијана (XI, 3, 91), он тамо претпоставља и грчког Еуклиона, Мегадора, Ликонида итд. (в. стр. 391, пр. 2).

Многи научници истицали су одлике Плаутове *Аулуларије* (Легран, р. 409, Цардели, р. 5—6, Јахман, р. 134). Али последњи од њих баш на основу чињенице што је *Аулуларија* изврсно уметничко дело изводи закључак да је она као таква морала припадати Менандру (р. 132). Међутим могуће је да је овде Плаут дао више свога неголи у другим својим контаминацијама, да је овде он можда био оригиналнији стваралац него што се обично мисли и да заслуга за стварање таквог лика као што је Еуклион припада и њему, а не само његовом узору Менандру.

Други проблем којим ћемо се овде позабавити тиче се Еуклионовог карактера, односно суштине његовог тврдичења. Многи научници су истицали како је то сиромас који је случајно постао богат нашавши благо које га је залудело. Такво су мишљење имали Лео, Виламовиц, Кригер (в. стр. 86—87 његовог дела). Такво је и гледиште совјетских научника.

С уобичајеним схватањем није се, бар једним делом, слагао једино Легран, а у новије време њему се одлучно противи Г. Јахман, који се никако не слаже с тим да Еуклион уствари и није тврдица, како се обично мисли, и да је он само у једној сцени (II 4) приказан као прави тврдица. Он тврди да се Еуклион и ван ове сцене показује као велики тврдица, и то не само у опису него и у радњи, и да чак у своме суседству важи као пример цицијашења, што се види из 206 стиха (*Neque illo quisquamst alter hodie ex paupertate parciot*).

По нашем мишљењу питање о Еуклионовом тврдичењу дуже времена се олако и површно претресало. Анализу Еуклионове страсти најдубље су извршили Легран (али ни он није увек у праву, чак долази и до противречности) и Јахман, који је у овоме несумњиво имао највише успеха.

Да бисмо правилно схватили Еуклионову природу, потребно је, прво, одвојити оне партије у којима се његово тврдичење карикира од оних у којима је он заиста такав. Карикатуру имамо углавном у поменутој сцени (II 4). Ево како је ту приказан Еуклион: „Кремен није тако тврд као што је овај старац” (247 ст.). „Он призива богове и људе у помоћ ако са његове греде изађе дим напоље и везује мех на уста кад спава, да му душа не оде” (ст. 302—305). „Он плаче за водом коју просипа кад се умива” (308). „Да човек затражи глад од њега, не би му дао” (311). „Кад му берберин отсече нокте, он покупи све отпатке и однесе их” (312—313)⁸⁵. Кувари морају да му траже до промуклости оно што им је потребно (336—337). Јастреба је тужио суду што му је однео месо: „Човек дође плачући претору. Месо му раније уграби јастреб. Поче онда захтевати, плачући и кукајући, да се допусти да јастреба позове на суд” (316—320). Ово или њему слично место свакако је постојало код Грка, а Плаут, чија је карактеристична црта као комедиографа склоност ка лакрдији и карикатури (уп. Покровски, о. с. р. 52), само га је појачао.

Мада се у овим партијама претерује, ипак треба знати да и томе има места само приликом приказивања страсти правога, великога тврдице. Да је Еуклион одиста тврдица, истиче се у *Аулуларији* на више места. Чудно је како су могли неки, па чак и такав научник какав је, на пример, био Виламовиц, говорити да није прави тврдица човек чија је кућа пуна научине (84 и 87 ст.), човек који не може да се одлучи ни на кћериној свадби да се лепше обуче и који тога дана није хтео да купи ништа за ручак јер му је све скупо! Па и његово мотивисање штедње доликује само тврдици коме је страст пореметила разум (уп. ст. 371—387 и 539—540). (Све ове аргументе изнео је и Јахман у својој књизи, р. 131—133).

У самом делу истиче се да је Еуклион ту своју особину наследио, јер су и његов отац и деда били тврдице и то у толикој мери да ни један ни други није хтео рећи своме сину за закопано благо (в. пролог, ст. 9—22). Да тврдичење може бити наследно, с тим се слаже и психолошка наука. Тврдичење је наследна предиспозиција, која се развија с годинама под утицајем средине и важи еминентно као порок старости (уп. Л. Дига, *Passions*, стр. 31—32, 36—38). Испитивачи су често пролазили поред ове чињенице. Они често истичу сиромаштво као врло важну основу Еуклионове страсти (нарочито Легран). Они као да сматрају да сиромаш не може бити тврдица. Али још Аристотел је тврдио, као што смо видели раније, да „свака слабост, као и старост, чине тврдице”, при чему је он под речју *ἄδυναμία*, изгледа, замишљао сиромаштво. С Еуклионом, рекли бисмо, ствар стоји овако. Син и унук тврдице и живећи у немаштини, он се навикао на непрекидну штедњу и лишавања; кад је пронашао закопано благо, обузима га страст и заслепљеност и он постаје грозан, готово неизлечив тврдица.

Легран добро примећује да је Еуклионов страх од немаштине основна идеја *Аулуларије* (в. стр. 409 његовог дела); али његово оправдање Еуклионовог тврдичења сиромаштвом (А. ст. 206) („ако тврдичења има”), мада је

⁸⁵ Овај обичај вероватно је остатак преносне мајије — празноверице распрострањене широм света код примитивних народа, јер они верују да се човек може опчинити помоћу отсечене косе и отсечака ноктију и да ће он трпети свако зло које се деси отсеченој коси или ноктима (в. Фрезер, *Златна грана*, стр. 59, 298, 300.)

оно делимично, није на своме месту (уп. стр. 218—219). Нама се чини да Легран нема права ни онда кад каже да је Смикрин већи тврдица него Еуклион (в. стр. 220—221)⁸⁶) и да је страст према новцу направила већу пустош код Смикрина него код Еуклиона. (То је за Смикрина можда било могуће, али у изгубљеним деловима комедије *Парничари*). Легран се при том свом суду свакако руководи тиме што је Смикрин био богат а Еуклион сиромаш, те се код првога дијалектика те страсти може боље схватити.

Легран има право кад истиче да је Еуклион тврдица (pingre) у смислу да се његова страст састоји у томе да се клони сваког издатка, а да није тврдица (avare) у смислу човека код кога су подједнако развијене обе негативне особине: и безобзирна грамжљивост према стицању и бесмислена штедња (в. стр. 219). Међутим не треба губити из вида да Еуклион има и црту лакомости иако у мањој мери од цицијашења. Незаситљив према новцу, он хита среском поглавару кад је овај огласио да ће делити новац народу; а његово мотивисање тога поступка („Ако не одем тамо, сви ће помислити да имам код куће злата“) лажно је (в. стр. 107—110).

За карактер Еуклиона важне су још неке његове особине, мада не у толикој мери као тврдицење. Он је мргуд и гунђало (што је нагласио и Легран), сем тога сујеверан, па чак и сумњало. Сујеверност се огледа у његовој забринутости кад му је заграктао гавран с леве стране (стр. 624—625). Последња особина огледа се у његовој неповерљивости према Стафили.

Да би се добро схватила суштина Еуклионовог бића, треба узети у помоћ и психологију страсти. Еуклион понекад даје утисак патолошког типа. Он убија петла старе Стафиле, који је чепркао близу места где је било закопано његово благо с мотивацијом абнормалног човека (то више није карикирање него иситински догађај!): „Мислим да су кувари овом петлу обећали награду“ (465—470). Он хоће да тужи кувара Конгриона зато што има нож (416—417). Од роба Стробила тражи да му пружи и трећу руку (641). Њега је страст према благу потпуно заслепила, и у том погледу има више права П. Цардели, који каже (о. с. р. 5—6) да је Еуклион потпуно лишен сваког осећања човечности, јер осуђује на беду и глад и себе самог и своју јединицу, него Лагран, који каже (о. с. р. 219—220) да код Еуклиона нису угушена племенита осећања и да је он ипак добар човек, мада доста тврд. Јахман такође има пуно право кад каже да Еуклиона злато чини несрећним (в. стр. 134) и кад одбацује као сасвим неумесно упоређивање Еуклиона са Хорацијевим Вултејом, Лафонтеновим обућаром и Хагедорновим сапунцијом (стр. 135).

Од човека каквим је Еуклион приказан тешко да се може очекивати да он своје злато преда зету. Тешко би било психолошки образложити такав прелом код њега. Јахман претпоставља (в. стр. 137/8) да је такав прелом постојао код Менандровог Еуклиона, али нама је једва вероватно да је он и тамо био могућ. Стога има право Легран (в. стр. 217) који каже да се Еуклионово пргаво расположење не може објаснити ситуацијом момента. „Да му благо није давало толико прилика да се разбесни, он би сигурно нашао друге разлоге“. Исто тако оправдано Легран је тврдио (р. 557—558) да није било могуће да

⁸⁶ Јахман иде у другу крајност кад каже (в. стр. 136) да је Еуклион велики тврдица исто онако као што је Јаго из Шекспировог *Отела* велики злочинац.

се Еуклион преобрати. Он није потпуно одбацио мане свога карактера; он је могао остати подозрив, гунђало, тврдица; кад су му одузели благо и ослободили га великог терета и брига, он је имао само једну прилику мање да цицијаши, да грди и сумња.

На основу свега изложеног о њему ми смо мишљења да се Еуклион не сме више сматрати као штедљивац кога је само благо, случајно нађено, залудило и заслепило; све његове особине несумњиво га истичу као правог тврдицу.

У очуваном одлику (*О. Рибек*, CRF, I фр.) из Цецилијевих *Друјоба* (*Synephebi*) неко лице, свакако расипни син, жали се на оца тврдицу који је врло шкрт према својој деци, те га он мора варати на све могуће начине, али је отац ипак доскочио свим његовим мајсторијама.

Где треба тражити узор за овог Цецилијевог тврдицу? Познато је да се он много угледао на Менандра (в. Скучов чланак о Цец. Стац. у PW—RE, III св., 1899, ст. 1190). Ако су Цецилију били узор Менандрови *Друјоби*, онда је то било још једно Менандрово дело у коме се појављивао старац тврдица насупрот сину расипнику (в. III гл.). Међутим из тог Менандровог комада није ништа сачувано. Није искључена ни могућност да је Цецилију служио као узор истоимени Еуфронов комад где се, као што смо видели, појављује старац тврдица.

Од песника Трабеје, иначе мало познатог, отприлике Цецилијевог савременика, очуван је један одломак код Цицерона (*Tusc. disp. IV 31*), не зна се зи кога његовог дела, где се помиње среброљубива подводачица (тачније хетера) Хрисида.

Па и Лусције Ланувин, савременик Теренцијев, у свом комаду *Блаіо* (*Thesaurus*) обрађивао је тип тврдице према свом грчком узору. То се лепо види код Теренцијевог коментатора Доната, који поводом 9 и 10 стиха *Ебнуха* излаже садржину *Блаіа*: „Младић који је упропастио имање помоћу расипништва пошље роба очевом споменику, који је старац за живота себи раскошно опремио, да га отвори и унесе јела за која је његов отац наредио да му се унесу после десет година. Али ону њиву у којој је био споменик купио је неки старац тврдица од младића. Роб, помогнут старцем, отвори споменик и нађе онде благо са писмом. Старац задржа и присвоји благо, као да га је сам закопао”. И тако ствар међу њима дође до суда. По Леграну (стр. 236, пр. 2) као да је је узор било Менандрово *Блаіо*.

Тврдице код Теренција су умереније и њихово тврдичење не иде много далеко. Код њега има више „тврдих” старца: Симон и Хремет у *Девојци са Андра* (в. ст. 368—369, где роб носи Хремету вечеру за обол); Хремет (в. ст. 358), Демифон и подводач Дорион у *Формиону*; Менедем, старац „који сам себе кажњава”; Демеја у *Браћи*; једна старица, подводачица Сира, у *Свекрви*, тип немилосрдне и лакоме жене, која потсећа на Плаутову Клеерету и Скафу.

Изнад свих Теренцијевих тврдица истиче се Демеја, постављен у комедији као контраст своме брату Микиону, који сам каже: „Ја сам живео удобним градским животом, у доколици, и никад се нисам женио, а он сасвим друкчије — живео је на селу, увек је био штедљив и тврд, оженио се, изродио два сина” (ст. 42—46). Теренцијев Демеја има особине правог тврдице, али он је такав постао због велике чуварности. Он сам на крају крајева увиђа да његов начин

живота није умесан (в. ст. 859—876): док његов брат живи онако отмено и љубазно са свима те га сви воле, дотле он живи „дивал, страшан, мргодан, шкрт, груб, тврдоглав” (866) и сви му желе зло. То га је натерало да се из основа измени.

На основу два податка код Доната можемо тврдити да је Теренције појачао Демејине особине као мргуда и тврдице отступајући тиме од оригинала. Донат уз стих 938 *Браће* каже: „Код Менандра старац се не љути због свадбе”. Да је Демеја био у оригиналу мање мргодан него у латинској преради, види се из Донатових речи уз 81 стих *Браће* где он наводи да је Демеја код Менандра одговарао на поздрав свога брата, док он то не чини код Теренција.

Интересантно је, међутим, напоменути да је утицај овог тврдице на европску књижевност био много мањи него утицај Еуклионов. Плаутова *Аулуларија* служила је за узор Медичиу, М. Држићу, Ларивеу, Шапизоу, Хуфту, Молијеру и другима. Теренцијева *Браћа* само малом броју писаца (Медичиу, Ларивеу, Немцу Романусу у XVIII в.). Није тешко одредити откуда је то дошло. У епохи првобитне акумулације настала је толика трка за златом и богаћењем, да би лик једног Демеје био врло неподесан да је прикаже. Али Еуклион је много боље одговарао духу тога раздобља и преко њега се могла много боље изобличити та друштвена мана. Зато је чак и Молијер израдио свога Харпагона усвојивши читаве сцене из *Аулуларије*. Плаутов комад је вршио извештај утицај и после појаве Молијеровог тврдице.³⁷)

³⁷ Да бисмо илустровали тај утицај, а и иначе, даћемо сумаран преглед развоја типа тврдице у новијој књижевности, без претензија да он буде потпун и исцрпан. Подаци за овај преглед узети су углавном из рада М. Шрепела: *Скуи* М. Држића према Плаутовој *Аулуларији* (*Рад Јуослабевске академије знаности и умјешности*, књ. 99), из *Историје енглеске књижевности*, I 2 (Београд, „Научна књига”, 1950) и *Историје француске књижевности*, I, у редакцији Анисимова, Макуљског и Смирнова (Београд, „Научна књига”, 1951).

Плаутова комедија *Њи са златом*, пошто је лежала у забораву преко хиљаду година, појавила се опет на светлост дана у XVI веку, у епохи Препорођаја, када су се поново почела појављивати дела античких писаца. Тада су почели преводи и подражавања, прво у Италији, па онда у Западној Европи.

Прво дело у коме је васкрсла комедија с тврдицом било је l'Aridosia од Лоренцина ди Медичија (1536), контаминација израђена према Теренцијевој *Браћи*, Плаутовој *Аулуларији* и *Моселарији* и *Кверолусу*. Главна тема у овом делу била је тврдица и његово украдено благо.

Али дело које се чврсто ослања на чувени узор код Плаута било је la Sporta (*Кошарица*) од Џам-Батисте Целија, приказивана 1543 у Фиренци. Ово дело, као и претходно и као што ће после бити случај са Држићевом комедијом, писано је у прози а не у стиху, како је био обичај код Грка и Римљана.

Изгледа да је Марин Држић знао за Целијево дело (в. поменути рад Шрепелов, стр. 235, мада се његова комедија *Скуи* приказује већ 1555 г. — само 12 година касније од Целијевог).

Пре Молијера на Западу су прерађивали *Аулуларију* Французи Лариве (Les esprits, 1579) и Шарпузеу (Le riche vilain ou le Drame de l'Intrigue) и Низоземац Hooft (Wagenaar, 1617).

Значајна је Улога тврдица и у Шекспировом стваралаштву. У његовом спеву *Лукрецији* (1594) налазимо мрачни лик старца-тврдице, који чува нагомилано благо и који подноси Тацталове муке због вечитог страха за своје скровиште. У делу *Комедија забуне* налази се тврдица и свађалица Антифон из Ефеса, типични имућни грађанин. У комедији *Укроћена горонад* стари Баптиста отворено тргује својм ћерком, одлучивши да да Бјанку за онога од двојице просака који буде богатији. Али је највиднији лакомац код Шекспира зеленаш Шаллок

Тип тврдице негован је код Римљана, сем у палијати, и у сатири, тогати и миму.

Несумњиво је да је Луцилије обрађивао мотив о тврдици⁸⁸), прво што се он у своме писању угледао на стару атичку комедију, а друго што он у очуваним фрагментима на више места даје повода претпоставци да је и код њега било тврдица. У једној сатири Луцилије је нападао једног cupidus-a; као што је ударац мачем који је добио Јасон од Фере њега излечио, тако хоће Луцилије да излечи лакомца својим ударцем (в. Капелмахер, PW—RE, s. v. стуб. 1629). У I 26 (в. Poet lat. min. VI, ed. Vaerens, p. 139—266) он помиње тврдицу (Non tango, quod avarus homo est quoque improbus moeto), у XV 356 помиње неког човека који граби новац (. . . at qui nummos tristis inuncat), у XV 358 реч је о прљавом зеленашу (ac de isto sacer ille τοκογλύφος ac Syrophoenix quid facere est solitus?), у XIX 397 реч је о збораним и исушеним старцима (rugosi passique senes eadem omnia quaerem), у XXII 413 помиње се Pacilius tesaurophilax pater).

Од претставника тогате Луција Афранија очуван је један одломак из његове драме Fratriae (*Браћа и сестре*), у коме се каже (в. О. Рибек, CRF, II фр.): „Даје неком сељаку, своме суседу, врло сиромашном, коме обећава нешто мало мираза”. Ту се по свој прилици радило о неком тврдици из града који хоће да уда своју кћер за сиромашног сељака, да би уштедео у миразу (уп. Рибек, Agroikos, p. 26, прим. 2). У једном другом одломку исте комедије (V) неко лице каже: „Споменућу и показаћу дела и прљаву шкртост (spurcitiam)

из *Млешачкој шртовца* (1596), где се нарочито приказује неодржива моћ злата. Та тема је још снажније обрађена у *Аишњанину Тимону* (1607).

Није потребно истицати Шекспирове узоре код античких писаца, зато што је његов геније умео достојно развити позајмљене сижее према новој друштвеној стварности која га је окружавала. Треба само истаћи да је код њега грамжљивост још јаче наглашена него тврдичење.

Тему о грамжљивости обрађују и енглески комедиографи Мидлтон у комаду *Како преварити старца* и Бен Џонсон у комедији *Волионе* (1606).

Појава Молијеровог *Тврдице* (1667) значи датум у развоју овог карактерног типа. У своме Харпагону Молијер је усавршио и обесмртио тип тврдице и превазишао свој антички узор. Харпагон је паралија — капиталиста који се обогатио трговином и зеленашењем; он је дубоко типичан за своје доба. Од појаве Харпагона европски комедиографи махом ће се угледати на Молијера, ређе на Плаута.

Тврдице и лакомци јављају се и у другим Молијеровим делима. У *Зианарелу* Горжибис нагони своју кћер Селију да се уда за богаташа иако га она не воли У *Грофици и Ескарбана* налазимо финансијара-закупца Харпена, грабљивца, једног од „витезова зеленашког капитала”. У *Скајеновим погвалама* јавља се старац-тврдица Жеронт.

Тврдичење пибају такође Лафонтен, Боало и Лабријер. Боало приказује у IV сатири (1664) у галерији глупака и лакомог тврдицу. Међу типовима жена он помиње у X сатири (1693) и жену тврдицу. Ту је поред ње дат и опис њеног мужа поручника Тардјеа као тврдице. Лабријер у својим *Карактерима и њорирејима* има и неколико варијетета типа тврдице (тврдица-великаш, тврдица-чиновник, тврдица-трговац).

У XVII и XVIII в. изашла су многа дела која углавном подражавају Молијеровог тврдицу. Ти писци и дела су следећи:

Француз Рењар (*Серенада*, 1694, и *Једини наследник*), Шпанци Don Juan Claudio de la Noz (El castigo de la miseria, пре 1689) и de Susa Mejia (O avaro); Енглези Шедвел (the Miser, 1672), Стил (the Tender husband or the accomplished fools, 1705), и Конгрив (Love for love,

⁸⁸ в. Штемплингеру студију о Хорацију у PW—RE (стуб. 2356) где стоји да је Луцилије међу другим људским пороцима пибао и порок avaritia.

онога невалјалца”, што се без сумње односи на тог старца, који више воли да сачува новац него ли да срећно удоми своју кћер. Афраније се доста угледао на Менандра, на римске комедиографе и сатиричара Луцилија, као што истиче Ф. Маркс (в. PW—RE, s. v.), те нећемо погрешити ако претпоставимо да се и овај тврдица надовезује на старе узоре. Из тогате *Aequales* једини стих који се очувао (*Iste, ut tu rem parvas bona comest cotidie*), показује *δύσκολος*-а који се љути на расипништво сина или неког другог.

Да је тврдица и у римском миму био честа и омиљена појава, доказује нам већ споменута Лаберијева *Аулуларија*, а нарочито чувена збирка сентенција Публилија из Сирије, која води порекло или из неке друге збирке или је рађена по разним комадима⁸⁹).

V

Творачка епоха изображавања типичних личности трајала је отприлике до средине III в. пре н. е. Она је достигла врхунац крајем IV и почетком III в. када је цветала нова атичка комедија. Али сликовито приказивање тврдичлука било је још у пуном сјају у дијатриби. Римска комедија је уствари даровито патворење грчких узора. Следећи векови грчке и римске књижевности кори-

1695) и Филдинг (the Miser); Немци Kayser (прерадио *Аулуларију* 1743 г.), Steffens (der Goldkopf, 1764); код Италијана Голдони у више својих комедија обрађује овај предмет (*l'Avaro, I geloso avaro, 1755, l'Avaro fastoso, Il vero amico*).

Сем тога Француз Лесаж приказао је свога *Тиркареа* (1709) истовремено као расипника и тврдицу. Колико је ова тема била омиљена у XVIII веку, види се и по томе што је француски музичар Гретри компоновао чак и комичну оперу *Две шћргнице* (1770). Поред комедије, у овом веку тип тврдице почињу да описују и у роману, као на пример Филдинг.

Тврдица у роману XIX века (епоха критичког реализма) као главна или споредна личност још је чешћа појава. Ми ћемо се осврнути само на неке писце, и то на поједина њихова дела.

Код Француза се и у том погледу нарочито истакао Балзак. Он је врло често избличавао похлепу за новцем и богаћењем код буржоазије. Његов Гранде достојан је пандан Харпагону. Чувена је и његова приповетка о зеленашу Голсеку (1830), у чијем се лику још назиру прте античких исушених и исцеђених стараца-зеленаша. Тврдицу је касније обрађивао и Мопасан у делу *Сесјуре Ривароли*.

У енглеској књижевности тврдицу видимо у Дикенсовој приповетци *Три гула* (A Christmas Carol). Само су ту његовог богаташа и окорелог тврдицу духови успели да препороде. Џорџ Елиот у роману *С. Марнер* приказала је тврдицу ткача који се постепено излечио од свог порока.

Код Немаца се у ово доба *Angely* (*Der Geizige und seine Tochter*, пре 1835) и *Holtei* (*Erich der Geizchals*, пре 1880) још поводе за Молијером.

Међутим у Русији се тврдица приказује као изразит друштвени тип почев од Пушкина, који је у недовршеној драми *Вишез шћргница* (*Скојој рыцарь*, 1830) обрадио страшну моћ новца. Али Гогољ има много већи значај. У *Мртвим душама* он је дао две тврдице — спахинуцу Коробочку и спахију Пљушкина. Иако само на неких двадесетак страница, Гогољ је тако пластично представио лик тврдице Пљушкина да је он постао класичан. Гогољ је мајсторски приказао и друштвену средину свога јунака и начин на који је он постао тврдица.

На крају да поменемо још Достојевског и Толстоја. Код првога чувена је баба-зеленашица у роману *Злочин и казна* (1866), коју је Раскољников убио као сасвим некорисног и штетног члана људског друштва. Толстој је такође приказао жену тврдицу у приповетци *Два хусара*.

⁸⁹ У Шанц-Хозијевој *Историји римске књижевности*, I (стр. 260) наводи се мишљење да је поједине изабране изреке мима, ускоро после смрти П. Сирца, скупио неки љубитељ у једну збирку, која је доцније још увећана.

стиће и идеје и облике из славне прошлости. Од Хорација, па преко Марцијала, Лукијана и Алкифрона, до писаца IV в. тврдица се изобличава у сликама и облицима који не значе ништа битно ново. Интересантно је да је тада био јачи и чешћи утицај дијатрибе и сатире него комедије.

Нарочито је значајан онај период у II веку — веку у коме грчка књижевност достиже неку врсту препорода — када су владали Антонин Пије и Марко Аурелије. То је био век филантропије и философско-религиозног просветитељства (уп. Випер, *Порекло хришћанске књижевности* стр. 136). Оба цара припадала су поколењу које се налазило под утицајем две практичне философије, стојичке и киничке, и које се бавило задацима социјалне помоћи и религиозног просветитељства. Тада је у књижевности иступио као проповедник тог новог морала и Лукијан. Али је за нашу тему од значаја и IV век, када се у жигосању порока истичу и хришћански моралисти.

Захваљујући околности што су се књижевна дела из ових векова много боље очувала него дела комедиографа и претставника дијатрибе, овде има доста података о тврдици. Приказаћемо у главним линијама тврдицу код писаца овог доба и осврнути се овде-онде на његове узор. Међу тим писцима истичу се Хорације, Марцијал, Лукијан, Алкифрон, Либаније и непознати аутор *Кверолуса*.

Код Хорација се на више места сусрећемо с ликовима разних тврдица.

У *Сатирама* (I, 1, 95—100) помиње се „неки Умидије тако богат да је мерио новац на мерице и тако тврд да се никад није боље одевао од роба и који се све до краја живота бојао да ће га снаћи невоља и глад. А њега је преполовила секиром ослобођеница, најхрабрија од свих Тиндариди”.

Код Хорација треба споменути чувеног зеленаша Алфија (*Euoge*, 2, ст. 4 и 64—70), лакомца из редова пословних, „новчаних” људи, који завиди сељаку што је „слободан од сваке камате” описујући при томе идилични сеоски живот, па кад је то изговорио овај, „скоро већ будући сељак, скуп сав новац на иде да би га уложио на календе”.

Хорације нам, сем тога, често узгред и овлаш онрта фигуру тврдице, на пример: „Као што се у Атини спомиње неки прљави шкртац (*sordidus*) и богат човек да је овако имао обичај презирати глас народа: „Нека ми свет звижди, а ја сам себи пљескам код куће и у исто време посматрам новце у сандуку” (*Сат.* I, 1, 64—67).

Поводом смрти дарежљивог певача Тигелија Хорације описује једног тврдицу који, „бојећи се да се за њега не каже да је распикућа, не би дао сиромашном пријатељу ни оно чиме би он могао одагнати чаму и тешку глад. Ако би га упитао зашто он, рђа, стеже незахвалном чељусти красно имање свога деде и оца, купујући све намирице позајмљеним новцем, он би одговорио да неће да га сматрају тврдицом и малодушним. Ови га хвале, а они куде” (исто, I, 2, 4—11).

Један његов тврдица (исто, II, 3, 91—99) „догод је живео, сматрао је за огромну ману сиромаштво и ничега се више није чувао но да не изгледа себи гори ако случајно испадне богат мање од једне четвртине аса: јер све — храброст, глас, украс, божанско и људско — покорава се лепом богатству; ко њега прикупи, он ће бити славан, храбар, праведан. — А мудар? — И краљ,

и што год буде хтео. Као да је то врлином стечено, он се надао да ће бити достојан велике похвале”.

Још су краће и овлашније фигуре Фуфидија и Нате. „Фуфидије се боји гласа ветропира и неваљалца, богат је њивама, богат новцем уложеним у камате” (исто, I, 2, 12—13). Слика прљавог Нате још је краћа, али је врло израчизита (исто, I, 6, 124): „Мажем се уљем, али не оним које прљави Ната (*immundus Natta*) узима из жижака”. Тај Ната непознат је иначе, али је његова „прљавост” карактеристична за једну врсту тврдице.

Хорацијеве личности поглавито су књижевне реминисценције, ређе алузије на његове савременике. Многи су већ истицали да је дијатриба (Бион, Мениј) била његов узор. Хорације се борио и против лакомства мотивима популарне етике (в. Штемплингерову расправу у *PW—RE*, стуб. 2348). Али ако Хорације подражава, он ипак оригинално обрађује позајмљене идеје и мотиве; као што је лепо рекао исти Штемплингер (стуб. 2390), он се преко угледања испео до самосталности.

Марцијал у својим духовитим епиграмима још оштрије шиба лакомство, грамљивост и користољубље савременог друштва. Његов Тигелије прави се болестан да би му послала вино и колаче (II 40); Клит више пута прославља рођендан да би му слали поклоне (VIII 64); Понгилион је сам спалио своју кућу, да би од сакупљених прилога бољу саградио (III 52); Селије јури кроз град не би ли га неко позвао на ручак (II 14).

Али код Марцијала имамо и неколико правих тврдица, чији су ликови приказани врло маркантно.

Кален (I 99) је био дарезљив док је имао два милиона, али кад је, због четири смртна случаја, наследио имање од десет милиона у току од седам месеци, постао је велики тврдица, као да му ја не дато него одузето десет милиона. Гладовао је, приређивао је врло шкрте гозбе пријатељима, и он би, — како духовито примећује писац — ако би добио сто милиона, зацело умро од глади.

Сцевола (I 103), мада је добио милион, не живи боље од правог тврдице — тога и огртач су му гори, обућа много поцепанија; он више од половине маслина којима га служе задржава; пије рђаво вино, за грашак плаћа један ас; посећује хетере најниже врсте.

Марцијал помиње неког тврдицу (IV 76) који даје двапут мање него што му се тражи: „Послао си ми шест хиљада, мада сам тражио дванаест; да бих добио дванаест, тражићу двадесет и четири”.

Луп (XI 18) је поклатио песнику њиву мању него што је она што је има на прозору коју цврчак може покрити крилом. „Погрешно си, Лупе, за једно слово: јер кад си ми дао пољско добро (*praedium*), више бих волео да си ми дао ручак (*prandium*)”.

Нски Марцијалов Леторије (XII 26), пљачкаш провинција, тако је тврд да је боље гладовати него ручати код њега.

Патерн (XII 53) има толико новаца и богатства као ретко који грађанин. Он ни у чему није дарезљив и лежи на благу као змај, чувар скитскога гаја. Овај мотив („лежиш на благу” — *incubas gazeae*) надовезује се на сличан мотив у *Енејиди* (VI 610—611) где се описују тврдице у паклу . . . „који су сами лежали

на нађеном благу и нису дали од њега део својим рођацима” (. . . qui divitiis soli incubuere repertis, nec partem posuere suis)⁴⁰).

Марцијал је реалиста. Баш у томе како он гледа на проблеме савременог друштва, види се снага његове уметности. Његови узори мање су важни и мање падају у очи него код других писаца римског доба. Ипак неки његови мотиви код тврдице, као што је последњи наведени пример, потсећају на раније мотиве и не може се сматрати да је Марцијал писац који се није угледао на друге писце.

Највећи сликар тврдице из овог периода јесте Лукијан. У својим многобројним сатирама и пародијама он је, позајмљујући ликове и идеје од претставника комедије и дијатрибе⁴¹), исмевао тврдичење и нарочито шибао ону друштвену ману коју је изобличавао и Марцијал, наиме грамжљивост за наслеђивањем имања⁴²). Та мана робовласничког друштва, карактеристична за Грке исто тако као и за Римљане, ширила се чак и међу новим богатацима, ослобођеницима. Лукијанове тврдице су из редова зеленаша, хетера, филозофа и др.; има их и мушких и женских — премда су женске личности ограничене само на лакомство —, богатих и сиромашних, мада први кудикамо преовлађују.

У његовим *Pasioborima mriubaца* (8) појављује се промућурни лакомац Кнемон, кога смо већ упознали код Менандра (в. III гл.) Он са горчином у души прича Дамнипу у Хаду каква га је несрећа задесила. Док је још био на горњем свету, он је покушао да направи једну смелу шпекулацију, која му је потпуно пропала. Он је, наиме, желећи да се дочепа имања неког Хермолаја, великог богаташа без деце, направио тестаменат у коме је завештао све своје Хермолају и дворлио га је све пажљивије, не би ли се и он, са своје стране, угледао на њега, па да му завешта своје имање. Али Кнемон умре изненада кад је кров од куће пао на њега, и тако је све његово имање припало Хермолају.

У том истом делу има и других среброљубаца. Ту је (11) богати Мојрих, који је имао многе лађе и који је са својим рођаком Аристеем направио уговор по коме би онај од њих ко први умре имао да остави своје имање ономе другом. Они су много новца потрошили око гатара и пророчишта, да би им они прорекли нешто повољно. Једног дана они се удаве у мору, а њихова имања припадну другима. Они су „злато чували зубима, ноктима и свим средствима”.

У 27 „разговору” видимо мењача (δακτυλιχός) Блџпсију из Писе, који је сам себи пребацивао лудост што је чувао своје благо за недостојне наследнике мислећи да ће увек живети; — и Дамиса, богаташа из Коринта, кога је син отровао: „Пошто је он окривљавао сина, ја му рекох: „Право је што ти је тако урадио кад си ти, мада си имао хиљаду таланата, живео раско-

⁴⁰ Едуард Норден мисли да је мотив о тврдици који лежи на нађеном благу из римског круга претстава (в. стр. 288 његовог коментара VI књ. *Eneuge*).

⁴¹ Хелм указује на додире његових сцена са комедијом, али оправдано додаје да не треба сматрати да су то просто тачне копије комедија (в. његов чл. у *PW—RE*, стуб. 1738, 1741, 1761 и 1762).

⁴² Тај мотив постоји и код Хорација (*Сат.* II 5) и Петронија (епизода у Таренту).

шно у старости од деведесет година, а сину од осамнаест година давао си четири обола⁴³).

Нарочито је маркантан Лукијанов зеленаш Гнифон, кога он описује на три места (*Тимон*, с. 58; *Сан или Пејшао*, с. 30—31; *Пловидба*, с. 17). У овом последњем спису каже се: „Кад видех зеленаша (δανειστήν) Гнифона кога стеће и каје се што није уживао у новцу, него је, не уживајући га, умро и оставио га расипнику Родохару — он му је био најближи сродник и најпре је од закона позван на наслеђе — не могах се уздржати од смеха, наиме кад се сетим како је он увек био блед и сув; како су његово чело бриге наоблачиле и како су од богатства имали нешто само његови прсти, којима је бројио таланте и миријаде и скупљао у мале своте, што је срећни Родохар страшио за кратко време”.

У *Сну* стоји да Гнифон станује недалеко од обућара Микила. Његов лик овде је још туробнији: „И он не спава, пун брига, него срачунава интерес и већ су му се прсти осушили; он ће ускоро морати да све то остави и да постане мољац, комарац или пасја муха. Од рачунања се осушио као сенка”.

У Гнифону имамо лик зеленаша, лакомог и тврдог, приказаног насупрот расипнику. Овде видимо и мотив упоређивања тврдице са мољцем и другим инсектима, којима је тако сличан његов живот. Што се тиче мотива о несаници, она је честа појава код тврдице (уп. Аристофан *Обл.*, 12—13, Теофраст *Каракт.* IV 14, XVIII 4; Пселук, III 115).

У *Разговорима хејтера* сусрећемо се са лакомим хетерама, које често кад остаре служе као учитељице и саветнице младих хетера. Међу Лукијановим хетерама највише се истичу Кробила, Ампелида и Миртала. Кробила (6) саветује кћер Корину да она, као и остале хетере, узима многе љубавнике и богати се. Стара и искусна Ампелида (8) прича младој Хрисиди како је шкртог мењача Демофанта натерала да јој даје много новаца кад је примила и другог љубавника. Миртала (14) је још циничнија и безочнија према свом љубавнику, кога је материјално упропастила и пришла богатом битинском трговцу и више није хтела да чује за првога љубавника, који ју је стварно волео.

Сцена између Миртале и њеног љубавника много је слична сцени у Плаутовом *Грубијану*, у којој Фронесија и Астафија изигравају Динијарха, љубавника прве од њих, тако да се то не може сматрати случајним. Вероватно се и овде радило по неком старијем мотиву који је служио за углед и Плауту и Лукијану три и по века касније. Иначе све Лукијанове хетере су онакве какве их познајемо из Плаутових комада и какве су биле у античкој комедији и доста су стереотипне.

У *Зевсу шрапичару* (15) налази се Мнеситеј, заповедник лађе, који је „прносио жртву захвалницу због лађе која му умало није пропала код Кафереја. Светковали смо у Пиреју сви које је Мнеситеј позвао на жртву . . . мислећи на тврдичење (σκιρολογία) Мнеситеја који је, частећи шеснаест богова, принео на жртву само једног петла, и то старог и болешљивог, и четири зрна тамјана сасвим поплеснивела (εὐρωτιῶντας) да су одмах изгорела на

⁴³ Овде имамо врло занимљив и најизглед противречан мотив о тврдици који је истовремено и раскопан човек. Дамис сам живи раскошно, док је према другима прави тврдица. (Истом особином се одликује и богати Симон у делу *Сан или Пејшао*, који је расипник). Тај мотив биће поново обрађен у XVIII веку у Лесајовом *Тиркареу*, као што смо видели у претходној глави.

жару не дајући ни да врхом носа помиришу дим, мада је он обећавао читаве хекатомбе кад се лађа доведе у пристаниште”.

Лик тврдице овде је врло изразито приказан. То је тема о великом богаташу који је врло тврд и према боговима. Њу познајемо још из старе атичке комедије, код беседника и, нарочито, код Теофраста. (*Караќиџери*, IX, X, XXII). На Теофраста нас упућује и Лукијанов избор тог тврдице из редова тријерарха (уп. XXII, 5). Мотив о плесивости такође нас потсећа на Теофрастовог цицију, код кога су ковчези поплеснивели (X 14).

У *Лукију или Мајарцу* (1—4), делу које није аутентично по мишљењу неких научника, налазимо тврдицу Хипарха, „који има доста сребра и храни само једну служавку и жену, јер је ужасно тврд”. Његова служавка закључава врата док иде да му јави да је дошао Лукије. Његова постеља је уска, а на његовом столу нема ничега. Кућа му је мала. Жена му је вештица, а служавка зна да коље и дере.

Мада овај тврдица и његова средина имају и неке специфичне црте, ипак и код њега понешто упућује на узоре. Тако нас мотив о закључавању потсећа на сличан поступак у *Аулуларији* (в. ст. 89—90).

Сиромашни обућар Микил (*Сан или Пејџао*) обожава злато и сања о њему; исто тако, он сања да је наследио богатог Букрата. Још од детета он је желео да постане богат („Тако волиш злато и богатство и једино томе се дивиш”). Њему је боб омиљено јело; он једе просте и јевтине рибе или неколико главица лука (с. 22).

Поучна тенденција ове приче јасна је. Сагласно киничкој тези да је сиромаштво добро, овде се исмева тежња сиромаша да буде богат. Утврђено је да је овом Микилу био узор Микил код киничара Кратета (в. Шмид—Штелин, *Gesch. d. gr. L. II 1*, р. 86; уп. Глоц, о. с. р. 320).

У том истом делу (с. 29) наилазимо и на једног правог тврдицу. То је Микилов сусед Симон. Спена у којој он иступа врло је драматична и много слична сценама у *Аулуларији* када Еуклион доживљава читаве халуцинације услед страха да не изгуби злато. Ево Симоновог монолога:

„Зар нисам оних седамдесет таланата сасвим сигурно закопао под крветом и нико за то не зна? А за шеснаест, мислим, зна коњушар Сосил да сам их сакрио под јаслима, јер се он много врзма око коњушнице, мада иначе није много вредан нити воли посао. Вероватно је да ме поткрадају и изван тога, јер одакле би Тибије купио онако велике рибе, као што каже, или жени минђуше за целих пет драхми? Они моје растачу, тешко мени! Па ни пехари којих толико имам не стоје сигурно: бојим се да неко не провали зид и однесе их! Многи ми завиде и раде ми о глави, а највише сусед Микил. Најбоље је да сам, будан, чувам све! — Да устанем и обиђем око куће . . . Ко је то? Видим те, провалниче! . . . Не, ово је стуб! Добро је! Ископаћу злато и опет га избројати, да видим да ме неко није скоро изненадио. Гле, опет ме неко додирну! Опседају ме и вређају сви! — Где ли је мач? Ако неког дохватим! . . . Да опет закопам злато . . . Ко ме удари? Мене, несрећника, пљачкају!”

Симон често фигурира у Теренцијевим комедијама. Али он није могао бити узор Лукијановом тврдици. Да је Еуклион био узор изнео је Хелм (в. његову расправу о Лукијану у PW—RE, стуб. 1742). Помен Тибија упућује

нас да тражимо ако не узор а оно бар извесне везе и у Теофрастовом „бес-тидном лакомцу” (IX 3).

Особине тврдице код Лукијана има и „човекомрзац” Тимон, који је поглавито тип дискола. Он је додуше противник богатства и туче ласкавце кад дођу к њему и нуде му богатство, али то не мења ствар, јер видимо да он живи бедно и запуштено. Узор овом спису свакако је био Антифанова комедија под истим насловом (в. Леграц, о. с. р. 319).

Код Алкифрона имамо три врло изразите тврдице: Смикрина, Блепсију и Хремета⁴⁴).

О Смикрину је реч у 43 писму III књиге. Ту паразит Психоклауст прича Букиону како је са своја два друга, пошто се окупао и лепо опремио, дошао у летњиковац младог Харикла, који их је врло љубазно примио и частио с осталим гостима. „Усред највећег веселја и расположења бану однекуд Смикрин, мргуд и мрзовољац, с много слугу и јурну на нас. Сам Смикрин прво изудара Харикла штапом по леђима и глави, па га одведе као последњег роба; а нама на један старчев миг беху повезане руке наопако; затим нас дивљи и страшни старац ишиба корбачем и баци у тамницу”. Старац се био толико разгневио, да би их послао на губилиште као убице и рушиоце, да им затвор није отворио неки њихов друг и тако их спасао од смрти.

Како стоји ствар са узором за ову сцену, већ смо третирали у III и IV глави. Упад Смикринов у кућу свога сина Харикла сличан је упаду и нападу Еуклионовом на куваре које му је послао Мегадор (*Аулуларија*, 388—448), а њихов узор био је, изгледа, сличан упаду Менандровог Смикрина у кућу свога зета Харисија кад је чуо како он лумпује и троши мираз његове кћери. У самом комаду *Парничари*, као што смо рекли, нема помена о Смикриновом сину Хариклу, који је вероватно Алкифронов изум. Могуће је само да је Алкифрон нешто потенцирао грубост Смикринову.

Ништа мање нису рељефни од Смикрина ликови Блепсије (I 26) и Хремета (III 3). Ево како први изгледа:

„Тада онде затекнем старца мрског по изгледу, са набраним обрвама, како држи у рукама неке старе хартије иструлеле од времена и упола поједене од стеница и мољаца. Прво ме је једва ословио сматрајући поздрављање за штету, а кад је мој пријатељ рекао да је мени новац потребан, он упита колико таланата. Кад сам се ја почео чудити због толике суме, он одмах плуону и био је незадовољан. Ипак им даде и затражи писмену исправу и поред главнице велики интерес а као залог кућу коју имам”.

Какав је углед имао Блепсија у народу, види се из ових редова: „Велико су зло у граду зеленаши (τοχολύφοι). Велико су зло они који се баве рачуницама и прегипањем прстију. Богови, заштитници сељака! Не дајте да видим ни вука ни зеленаша (δανειστήν)”.

Други Алкифронов зеленаш је овакав: „А Хремет осушен, с набраним обрвама, гледајући мрко на све, промени строг израз и мргодност на лицу, насмеши се на мене и рече да је готов све учинити”. Он је лукаво поступио према дужнику, да се он једва ишчупао из његових канца: продао је женину

⁴⁴ Алкифрон помиње узгред и Тимона (III, 34, 1—2) који је био богат и филантроп, па онда расуо имање на паразите и хетере и постао сиромаш и мизантроп.

златну огрлицу банкарџу Пасиону. „И заклек се у моју пропаст да никад нећу ни помислити да одем неком зеленашу у град, па макар и од глади цркао. Боље је честито умрети него живети потчињен ниском и лакомом старцу”.

Овај помен банкарџа Пасиона упућује нас на то да прототип тврдице Хремета можемо претпоставити у доба старије од нове комедије, тј. у доба средње, па можда чак и старе атичке комедије. Међутим, узор за Алкифроново тврдицу Блепсију могао је бити Блепсија из Писе код Лукијана, пошто је Лукијан савременик Алкифронов.

У Елијановим *Сељачким њисмима* (13—16) дописују се Кнемон и Калипид. За првога се каже: „Ти си простак и ниси добар сусед. Гађаш нас грудвама и крушкама . . . Кад видиш човека, вичеш као да вука тераш”. Кнемон се клони људи, мрзи их, виче ако угледа кога близу своје њиве, баца се на њ камењем и грудвама. На љубазно писмо свога суседа он не би ни одговорио, али кад већ мора, мило му је што то може учинити преко гласника. Сам Кнемон каже да силно мрзи цео људски род и да би желео да има крила као Персеј, да не би никогга сретао нити га поздрављао или разговарао с њим . . . Кад га је пријатељ позвао на жртву Пану, на коју је позвао све своје боље познанике и описао му сву свечаност и весеље које ће настати, Кнемон му врло оштро пребацује што он хоће да га упропасти. „Прво ужасно се бојим да гледам много људи и да будем с многима, бежим од заједничке жртве као што плашљивци беже од непријатеља, а вина се клоним, јер је веома моћно да наведе на зло и на преступ; Пана и остале богове само поздрављам и молим им се, али им ништа не жртвујем, јер нећу да им досађујем. Ти ми говориш и о песмама и свирачицама, неразумниче! На то ти нећу никако насести, а красно ти је и оно да играмо и да се забављамо с цурама! Чини ми се да би ти скочио и у ватру и стрмоглавио се, али мени нећеш бити мио ни приносећи жртву ни друкчије” (16).

Елијанов Кнемон је сељак; он је у исти мах тип мргуда, човекомрца, простака и тврдице. У његове претке, поред Менандровог Кнемона који је најважнији, спада унеколико и Теофрастов *μικρολόγος*, који, слично Кнемоним поступцима, не да да се једу смокве из његовог врта, да се прелази преко његове њиве, нити да се узимају маслинке и урме које су пале на земљу” (X 8).

Код Либанија је врло обилан материјал о тврдици. Он лакомца описује у говору *О незасићљивости* (11); пет његових декламација односе се на тврдицу и то 31, 32, 33, 34⁴⁵) и 51; а међу „припремним вежбањима” једна од *ἡπόποτα* посвећена је такође тврдици.

У *Бесеги о незасићљивости* Либаније овако описује лакомца: „Био у Египту неки лаком човек. Он је узимао за своје пријатеље оне људе који нису имали деце да би он њима био дете. Од сиромаша, он је постао богат наслеђујући имање оних који су умрли и љутио се на очеве који још живе. Кад би га неко назвао срећним што је скупио велико богатство од многих људи, он би рекао да га још не сматрају срећним док живе они на чије је имање он зинуо⁴⁶).

⁴⁵ Њој је придодата одбрана сина тврдициног од Григорија са Кипра.

⁴⁶ Овај мотив видели смо већ код Марцијала и Лукијана као њихову миљену тему.

У 31 декламацији тврдица држи говор пред сенатом и моли да му се да отров, јер више воли да умре неголи да преда нађено благо⁴⁷). Његов отац је био штедљив и тежио је да увећа имање (5). Он је њега саветовао да буде чуваран, јер људи цене само оне који су имућни (5). Следећи очевим саветима на самрти, он је кад се женио узео богату а ружну жену, пошто од лепоте нема добити (7). Он је радо примао дарове од пријатеља (9), радо је слагао пару на пару и није волео телесна уживања сматрајући да лудују они који се коцкају, који живе с хетерама и који много једу (11). Он се храни обично лећом и црним луком (12). Служи се магарцем радије него коњем (15). Злато чува у сандучићима (19). Место стоке приноси као жртву тамјан и пољско цвеће Завсу и Хермесу, јер је „недостойно богова да људима наносе штете” (21). Кад је пронашао благо, љутио се што је оно мало (24—25); кад је морао да га преда, није могао ни јести ни спавати, нити се утешити (28). Он више воли да је болестан а богат, него здрав а сиромашан, више воли да је богат без деце неголи сиромашан с децом (31). Он се љути што му деца тугују што ће умрети, а задовољан је ако то чине због губитка блага (51). Жени препоручује, ако се преудаје, да узме човека сличног њему (53). Свиђа му се што на доњем свету нема никаквих трошкова, а не свиђа му се што се тамо не може држати сребро (54).

У овој декламацији слика тврдице употпуњена је новим цртама које до сада нисмо видели. Па ипак вероватно је да је и Либаније много користио старији материјал. То је несумњиво за тврдицино резонување да је боље бити болестан а богат, него здрав а сиромашан. Тај се мотив јавља и у 34 декл. с. 3 и 22 који стоји у вези са фрагментом код Менаандра (в. Кок, 175).

У 32 декламацији реч је о тврдици који се заљубио⁴⁸). Ту тврдица такође тражи кукуту од сената, јер више воли да умре него да плаћа хетеру. Он лепо увиђа да га она не воли него воли његово злато (1). Он је волео да скупи што више злата и да ужива гледајући га (5). Он сматра да се не разликују од робова они који не маре за злато. Он цени сваки ћар, ма колико био мали (10).⁴⁹). Он радо иде на деобу новца за улаз у позориште (16). Имање му није лепо уређено, него је све подешено да се од њега добије новац и то кад је најскупље (20—21). Он иде у поље с робом Кердоном, а живи и храни се врло сиромашно (22). Смокве, грожђе, јабуке и крушке само веселе његове очи и нос, али их једе онај ко даје паре (24). Он зна да уновчи и лишће од дрвећа (24). Сув хлеб му је најмилија гозба (28). Од двају нагона који га муче — за љубављу и штедњом — увек побеђује други: „пре би он дао крви него злато” (46).

Мотив о заљубљеном тврдици, као што смо видели, старијег је датума. Изгледа да се он најпре јавља у Менаандровом *Блају*. Код Лукијана смо видели да је код мењача Демофанта страст према жени била јача од тврдицења. Мотив како би тврдица неком пре дао крви него новаца видели смо још код Еуполида.

У 33 декламацији имамо тему о тврдици који је искључио свога сина из наследства зато што је он затражио маслинов венац, а не златан, кад је победио на утакмици. Он ту, између осталог, сматра да је земљорадња си-

⁴⁷ Наслов „Пошто по закону онај ко нађе благо мора да преда граду хиљаду драхми, тврдица нашавши благо од 500 драхми, кад му је затражено хиљаду, хоће да умре”.

⁴⁸ Наслов „тврдица, заљубивши се у хетеру, оптужује себе кад му је она затражила награду”.

⁴⁹ Ова је особина карактеристична за Теофрастовог микролога (К. Х).

гурно занимање (14). Он би више волео да добије ране него да изгуби новац (16). Он тепа злату и назива га „најдраже“ (26). Он сматра да је штета увек горка, макар била врло мала (32). Сину замера не толико што је учинио да он буде мало сиромашнији, колико му замера што се није постарао да буде још богатији (32). Више би волео да и батине добије од сина, само да га учини богатим (36). У великој бризи за благом он рђаво једе, клони се друштва, мучи га несаница (36). Замера сину што је раскошан, а не, као он, циција, среброљубац и штедиша (48). Он хвали моћ злата (53) скоро оним истим речима којима ће много доцније то чинити Шекспир у *Ајшњанину Тимону*.

Овај сиче о сину расипнику и оцу тврдици доводили су (в. расправу о Либанију у PW—RE од Ферстер — Миншера) у везу са сличним сичеом у Аристофановим *Облакима*. Само што Либанијев тврдица ужива не само у штедњи него и у правом тврдичењу, а и у лакомству оц надмашује Стресијада. За њега се чак може рећи да више ужива у стицању него што мари за губљење. Усто његов син није прави расипник, него га он тако претставља.

34 декламација има за предмет тврдицу који је искључио сина из наследства што је дао новца Ескулапу под условом да му отац оздрави. Старац назива ту иронично сина „красним“ (1) и љути се што је оздравио, јер вели да је као болестан био богат, а сад више није (3). Он се оженио зато да би сина васпитао по својим назорима, па да он увећа наследство; он не ужива у лепоти него у благу и каже да људи немају користи од лепоте (6). По њему, сиромаштво је зло, а богатство добро (8). Он вели да је за њега болест боља од сваког лекара (22). Коцку, пијанство и дружење с хетерама он држи за велике пороке (30). Он истиче да је на суду имућан човек често добио неправедно, а сиромаш изгубио (48).

51 декламација уствари је монолог тврдице који је некада био сиромаш па се онда обогатио и сакрио благо у земљи, али га лопови нађу и украду. Ова декламација, која није аутентично Либанијево дело, показује велику сличност са чувеном сценом у *Аулуларији* кад је Еуклион видео да му је нестао ћуп са златом, а исто тако и са монологом тврдице Симона код Лукијана. Оно што се у Плауговој комедији износи у 14 стихова (*Аул.* 713—726), код Либанија се описује у неколико страна. На неким местима сличност и подударност су толике да их човек никако не може сматрати случајним. Треба само упоредити 713 ст. из првог дела (*quo curram? quo non curram? . . . quem? quis?*) са почетком 19 главе из другог дела (*τίς γένωμαί; ποῦ τράπωμοι; θανεῖν ἢ περιεῖναι βέλτιον ἡγῶμαι*) па да нам то буде јасно.

20 „слика карактера“ под заглављем „Шта би рекао тврдица плашљивац кад би нашао златан мач“ гласи овако:

„О нови дарови среће, о дволичне смелости мишљења! Па шта ћемо радити? Да попустимо пред страхом? Али слободна добит позива да се остане. О, камо среће да људи никад нису извежбали вештине! А шта желе они? Они још не воле коња због борбе. Богате се ратом или златом, оружају се једни против других. И злато зна да убије не мање од гвожђа? Али зашто ја узалуд размишљам? Тако то нама бог досуђује? Такве дарове узима срећа. Што се ја не родих рђав? Стекох страх над овим богатством. Што ме природа створи плашљивим? Зашто постадох од почетка љубитељ ћара? . . . Бојим се да често назовем мач. Ћар ме присиљава. Али зашто то причам? Рећи ћу суседима

који се приближе: Нађох нешто, Сређо. Оно што је стечено поделићу са сапутницима. Камо сређе да је то био таланат или други неки украс од злата! Било би то лепо благо. А сад је већи страх од имања. Јер постоје многи изговори за добит. Вребаћу мало на овом месту. Ту ћу остати преклињући богове да ми помогну. С временом ћу извежбати смелост. Имам гроб или ћар пред собом”.

Поред Либанија у IV в. тврдицу-зеленаша приказују и неки хришћански писци, као Василије Велики, Григорије из Нисе. Жигосањезеленаша је њихова омиљена тема. Василијев зеленаш (в. *Хомилија пројив зеленаша*), премда показује многе црте које су нам познате и од раније, има и неке нове црте. Поред осталог његов јунак „куне се да нема новаца, да он сам тражи некога да му позајми . . . Кад онај што тражи зајам спомене интерес и јемство, његово се чело разведри, он се насмеши, сети се очевог пријатеља, назове га другом и пријатељем и вели: „Видећемо да ли немамо новац негде на страни. Ми имамо суму коју нам је пријатељ поверио на оплођавање; али је он одредио доста велики интерес”. Василије описује даље зеленаша као бездушног човека кога узимање још више потстиче да тражи (уп. с 48—560 сентенцијом Публилија из Сирије код Рибека, CRF) и као човека који је страх и трепет за своје дужнике.

Отприлике у ово исто доба појавило се и једно дело о правом тврдици, комедија *Querolus* (*Незадовољник*), која је — као што смо већ поменули — имала утицаја на стварање првог дела о тврдици из епохе Препорода, на Медицијеву *Аригосију*. Постапак ове комедије није још расветљен. По некима њу је написао Рутилије Наматијан. Комад је необично подражавање Плаутове *Аулуларије* у особитом облику (пола проза, пола стихови), обрађен с великом слободом (в. Тојфел, *Gesch. der röm. Lit.* III, 1913, стр. 276). „Посвећен је неком Рутилију . . . за кога се сматра без довољно разлога да је то Рутилије Наматијан” (*ibid.*)⁵⁰

На крају излагања о тврдици не би требало да оставимо без помена ни Хорикија који је дао свој прилог књижевности о тврдици у делу *Ајололија мима* (постало пре 526 г.) и у пару говора (тачнија вежбања) *Ἀριστέως νέος ἢ Φιλάργυρος*. У последњем он користи Либанијеву 31 и 33 декламацију (в. студ. о Либанију у PW—RE од Ферстер—Миншера, стуб. 2515).

VI

Најзад, на завршетку овог рада, да рекапитулирамо развој типа тврдице у античкој књижевности и да га упоредимо са типом тврдице у књижевности од ренесансе до савременог доба.

Појава кованог новца убрзала је развитап и усавршавање типа тврдице. Настаје лик „среброљупца” (*φιλάργυρος*), који је истовремено и лакомац и тврдица. Тип тврдице дефинитивно се искристалисао од VII до V века заједно

⁵⁰ Мада се *Querolus* ослања на Плаутову Аулуларију (поред осталог, насловна личност у њему приказује се као син Еуклионов), његов сиже показује и сличност са сижеом Менандровог и Ланувиновог комада *Блајо*. Колико је књижевност као уметност опала за неколико векова који деле доба цветања грчке и римске комедије од овог позноантичког доба, најбоље се види кад се упореде квалитети ова два дела. Место развијене радње, пуне динамичности којом се одликује прво дело у другом делу имамо реторику, сувопарно моралисање и причање

с развитком и учвршћњем робовластничког друштва. То нам потврђује, поред осталог, и лексички материјал. Најзад се оформио и предмет о тврдици у слици старца који скрива новац у неком суду и закопава га. Кад га је друштвена стварност већ родила, он се онда манифестовао и у књижевности.

Тип тврдице је развијен и дефинитивно формиран у књижевности тек у доба атичке комедије. Раније гледиште по коме је овај тип створила нова комедија не може се више одржати. Лик тврдице појављује се доста изразито и са нијансом карикатуре, иако још у једноставним контурама, још у старој атичкој комедији. У средњој комедији он се увелико развија, добија многе варијетете, и тада је већ доста уобличен. У новој комедији са Менандром он се већ потпуно расцветао. Врхунац свога развитка тврдица је достигао у Атини крајем IV в. у делима Менандра и његових савременика.

Киничка дијатриба такође је радо обрађивала тврдицу, али њен допринос тешко да означава даљи ступањ развитка. Киничари можда нису показали како у философији тако и у књижевности домет раван домету који је постигнут у класично доба. Римска комедија такође не показује виши ступањ развитка с малим изузетком *Аулуларије*. Приказивање сиромаша-тврдице у Еуклиону изузетна је појава. Писци из римског периода, грчки као и римски, без мало претстављају патворење узора из IV и III века⁵¹).

Антички тврдица је и као књижевни одраз стварности увек носио етичко обележје. Он је важио као илустрација човека који се не држи начела рационализма, као што су *μηδὲν ἄγαν*, „човек је свему мера” и њима сличних, и естетичког постулата да се лепо слави а ружно исмева и карикира.

Антички тврдица, кога углавном познајемо из Плаутове *Аулуларије*, био је развијен, као што рекосмо, још у атичкој књижевности, у доба када је Грчка дошла до пуног књижевног израза. С тврдицом се снажно манифестовао елеменат типског у једној великој књижевности, која се формирала и развила у једном тако даровитом народу као што су били стари Грци. Као што смо видели у IV глави, европски комедиографи, када су обрађивали тврдицу, угледали су се на Плаутовог Еуклиона. Тек Молијер прави корак напред. Али у погледу мотива и сам Молијер се држи много свога узора, једноставно преносећи доста појединости и призора или их нешто преиначавајући⁵²).

Главна разлика између Плаутове и Молијерове комедије је у томе што је Еуклион сиромаш који је случајно нашао ћуп са златом, док је Харпагон богаташ.

Лик Харпагонов показује Молијеров начин уобличавања карактера, у чију се основу ставља једна црта, својство или психолошко стање. Харпагоново тврдичење добија размере апсолутне страсти. Молијерова комедија је успела илустрација и потврда Марксове анализе тврдичења, коју је он дао у 22 глави I књиге *Кайшијала*. Харпагон није аскет; у њему се бори нагон за аку-

⁵¹ Једино што се сада истиче грамљивост према злату, а не толико према сребру, као што је било раније случај, а с обзиром да је сада било више златног новца него раније.

⁵² На пр. Харпагон прегледа слугу Лафлеша да му он није што украо (I 3); Харпагон се боји да му неко не украде новац док он разговара с Валером и Елизом (I 5); газда Жак каже да је тврдица тужио једном суседову мачку што му је појела овчији бут (III, 1); тврдица виче на крадљивца кад је видео да му је благо украдено (IV, 7); Харпагон одбија да да мираз својој кћери, јер тобоже нема новаца (V, 6) итд.

мулацијом и нагон за уживањем — љубав према Маријани (уп. *Макуљски, Молијер*, Култура, Београд, 1947, стр. 77).

Харпагона страст потпуно заслепљује. Он је готово луд; свуда око себе види само непријатеље који хоће да га опљачкају, сумња у свога сина и у своју кћер. Његов монолог изгледа као разговор лудака са самим собом, лудака који пати од халуцинације. Слично овој помами било је и Еуклионово тврдичење, изузев што Харпагона обузима и жудња за новцем до толике мере да га чини неспособним за ма какво друго осећање, док је код Еуклиона лакомство слабо изражено.

Док је Плаутов јунак био изузетак за своју епоху, Молијеров јунак, супротно томе, дубоко је типичан за своје доба. Молијер као идеолог трећег сталеза дао је у *Тврдици* врхунац критике порока буржоазије из доба првобитне акумулације. „Ни у једној другој комедији Молијер није дао тако дубоку и принципијелну критику буржоазије. Он није само разголитио страст према згртању блага, својствену буржоазији из епохе првобитне акумулације, него је отишао много даље од тога и приказао власт новца уопште” (Макуљски, на ист. м. 81 стр.).

Удаљавајући се од примитивне лакрдије, Молијер је створио у свом *Тврдици* класичну комедију карактера, што се не може још рећи за Плаутов комад. Француски комедиограф је ту успешно издржао такмичење са својим претходником превазилаћи га изразитошћу и потпуношћу приказивања.

О. Балзак је даље развио тип тврдице у епохи процвета буржоаског друштва. Он је Молијеров лик стваралачки продубио и осветлио га са још невиђених страна. Гранде је (с Гогољевим Пљушкином) најважнији лик тврдице из епохе развијеног капитализма. Само док је Пљушкин приказан у уском оквиру једног од многих типова романа-спева „Мртве душе”, дотле Балзак даје подробен и сзестран Грандеов портрет и са физичке и са моралне стране у роману од неких 200—300 страна.

Комичност тврдице, која је у комедији била у првом плану, сада код Балзака, Пушкина („Витез-тврдица”) и Гогоља узима и трагични тон и постаје сложенија⁵⁸).

Балзаков Гранде је тип савршеног тврдице. Његов тврдичлук је оваплоћена страст, неодољив нагон, још више него што је то случај код Харпагона. Грандеова страст искључује свако друго осећање; у њему је сваки делић испуњен овом поамом; „он садржи у себи црте тврдица свих времена” (*Д. Милачић, Балзак*, стр. 187). У овом свом делу Балзак, савременик доба Револуције и Царства, доба када су владали главни буржоаски идеали и амбиције, властољубље и грамжљивост, приказује новац као највећу силу друштва и његово разорно дејство у човеку.

Поред самог старца тврдице, Балзак у роману *Евџенија Гранде* приказује како човек постаје тврдица и у лицу Грандеовог синовца Шарла: он гомила богатство у Индији, купује и продаје људе, гледа само свој интерес, постаје скептик, неосетљив, грамжљив и суров човек и зеленаш на велико. Грандеова страст прелази чак и на његову околину; његово тврдичење захвата и његову кћер Евгенију и слушкињу Нанону.

⁵⁸ То је констатовано још Иполит Тен у својој студији о Балзаку 1858 (*Nouveaux essais de critique et d'histoire*).

Балзак нам објашњава све околности које су допринеле да се Грандеова страст развије до тих размера тако да потпуно можемо разумети његов удес. Гранде има све основне црте тврдице, обдарен је нагоном, манама и врлинама тврдичења које дозвољавају да се његова страст развије у свој својој потпуности. Он је пажљив, опрезан, ћутљив, размишља, посматра, комбинује и вреба своје пленове (Милачић, нав. дело, стр. 190). Гранде је физички и морално здрав и знажан човек.

Гранде се још у неким особинама разликује од Харпагона (а још у већој мери од Еуклиона). Он је из народа и сам је стекао своје богатство, док је Молијеров јунак из редове високе буржоазије и рођен је богат. Гранде је послован човек, који не закопава стечено богатство, него га увећава. Харпагон не успева ни у чему, Гранде у свему. Харпагон је смешан, њега исмевају и презиру; Гранде је страхан, њега се боје и поштују га. „Молијер не објашњава пороке својих личности, које изгледају рођене са свим својим пороцима” (Милачић, нав. д. стр. 190). Његов Харпагон изгледа тврдица по занимању. Молијерови типови више су симболи него ли живе личности.

Према свему што смо досада изложили о типу тврдице у светској књижевности, његов развој се односи углавном на три етапе. У првој етапи ствара га атичка комедија. Он нам је познат у римској преради из Плаутове *Аулулариије*. Ту лик Еуклиона још бледо, невешто и неразвијено приказује прилике у античком, робовласничком друштву. Друга етапа обухвата Ренесанс и Класицизам. Молијеров Харпагон претставља човека из друштва у епохи првобитне акумулације. У трећој етапи, у развијеном буржоаском друштву, лик тврдице достиже најпотпунији и највиши развитак у Грандеу. Од народа за стварање типа тврдице у књижевности највећу заслугу имају у античко доба Грци, а у новије време Французи.

ВАЖНИЈА ЛИТЕРАТУРА И ТЕКСТОВИ

- Ајтрем чл. Мидас у PW — RE, 1932.
 Aristophanis Comoediae, I/II, ed. Th. Berk, Teubner, 1923; Aristophane, I/V, V. Coulon-Hil. van Daele, Paris, 1923—1930.
 Aristoteles graece, I/II, I. Bekker, Berlin, 1831; Ethica Nicomachea, Susemihl-Apelt, Teubner, 1912; Rhetorica, A. Roemer, Teubner, 1923; Magna moralia, Susemihl, 1883; Eud. Ethica, Susemihl, 1884.
 Athenaeus, Dipnosophistae, I/III, ed. G. Kaibel, Teubner, 1890—1923.
 Bericht über die Litteratur zur griechischen Komödie — Ernst Wüst (Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft — C. Bursian, 174 св., Leipzig, 1919).
 Bericht über Plautus aus den Jahren 1926-1934 — Fritz Conrad (Jahresb. итд. 247 св. Лајпциг, 1935).
 Библија, превод Ђ. Даничића и В. С. Караџића.
 Emile Boisacq, Dictionnaire étymologique de la langue grecque, 1938.
 Comiorum Atticorum fragmenta, ed. Th. Bergk, I/III, Teubner, Leipzig, 1880—1888.
 Comiorum Romanorum fragmenta, recogn. O. Ribbeck, III изд. Teubner, Leipzig, 1898.
 Alfred Croiset-Maurice Croiset, Histoire de la littérature grecque, I—V, од 1896.
 Daremberg-Saglio, Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines (I св. од 1875 г.)
 Hermann Diels, Die Fragmente der Vorsokratiker, I/III, IV изд. 1922.
 L. Dugas, Les passions (Nouveau traité de Psychologie, t. VI, Paris, 1939).
 Max Ebert, Reallexicon der Vorgeschichte, I/XIV, 1924—29.
 Victor Ehrenberg, the People of Aristophanes, Oxford, 1943.

- Fr. Engels, *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates*, 13 изд., Stuttgart, 1910.
- Ernout-Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine—histoire des mots*, 1932.
- Totius Latinitatis Lexicon, Aeg. *Forcellini*, Prati, 1858—75.
- An economic survey of ancient Rome, vol. I (Rome and Italy of the Republic), ed. by T. Frank, Baltimore, 1933.
- G. Glotz, *Le Travail dans la Grèce ancienne*, Paris, 1920.
- Johannes Hasebroek, *Griechische Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte*, Tübingen, 1931.
- Fritz M. *Heichelheim*, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, I/II, Leiden, 1938.
- Helm, чланак Кунизмус у PW—RE, 1924.
- Horatius, *Carmina*, Frid. Vollmer, Teubner, 1929; Horace, I/II, par Franç. Richard, Paris, Garnier, 1931.
- Историја француске књижевности, I, (у ред. Анисимова), Београд, Научна књига, 1951.
- История греческой литературы, I, изд. Акад. наук СССР, Москва—Ленинград, 1946.
- Günter Jachmann, *Plautinisches und Attisches*, Berlin, 1931 (Problemata, Heft 3).
- С. Ф. Кечекџан, учение Аристотеля о государстве и праве, М-Л, 1947.
- С. И. Ковалев, *История античного общества — Греция*, Москва 1936.
- Ф. Куланж, *Држава старог века*, превод Прокић-Милосављевић, Београд 1895.
- A. Körte, *Komödie (griechische)*, PW—RE, 1922.
- A. Körte, *расправа о Менандру*, PW—RE, 1931.
- Aug. Krieger, *De Aululariae Plautinae exemplari graeco*, Gissae, 1914.
- E. Kuhnert, *распр. Midas у Ausführliches Lexicon der gr. und röm. Mythologie*, Roscher, Leipzig, 1894—97.
- Ph. Legrand, *Daos, tableau de la comédie grecque pendant la période dite nouvelle*, Lyon—Paris, 1910, p. 673.
- Libanii Opera, I/XII, Teubner, 1903—1923.
- Liddell—Scott—Jones, *Graec-English Lexicon*, Oxford, 1937—40.
- Lucianus, Opera, I/III, C. Jacobitz, Teubner, 1913—21.
- Лукреций, О природе вещей, ред. лат. текста и перевод Ф. А. Петровского, изд. АН СССР, 1945.
- Dr. Nikola Majnarić, *Menandrovi Parničari*, Zagreb, 1938.
- К. Маркс, *Капитал*, I/III, Београд, Култура, 1947—1948.
- Menandrea, ed. A. Körte, Teubner, 1910, 1938.
- Geschichte des Altertums von Ed. Meyer*, II 2, II изд. Стударт и Берлин, 1931.
- G. Michot, *Histoire de la Comédie Romaine-Plaute*, I/II, Paris, 1920.
- Д. Милачић, Балзак, Срп. књиж. задруга, Београд, 1949.
- Octave Navarre, *Caractères de Théophraste — Commentaire*, Paris, 1924.
- Eduard Norden, *PVM Aeneis*, Buch VI, 3 изд. Leipzig—Berlin, 1926.
- К. В. Островитјанов, *Кратак преглед економике преткапиталистичких формација*, Београд, 1946.
- Pape-Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, III изд. Braunschweig, 1875.
- Platonis Dialogi, I/VI, C. F. Hermann, Teubner, 1902—1927.
- Plautus, *Comodiae*, Goetz-Schoell, I/VII, Teubner, Leipzig, 1922—24. Plauto, *L'Aulularia*, Pasquale Giardelli, Firenze, 1925; Plauté, *Comédies*, VII, Alfred-Ernout, Paris, 1940.
- Robert von Pöhlmann, *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt*, I/II, III изд. München, 1925.
- М. М. Покровский, *История римской литературы*, М-Л, 1942.
- J. Pollucis *Onomasticon*, I/II, Ericus Bothe, Teubner, 1900.
- Querolus sive Aulularia incerti auctoris comoedia, ed. Gunnar Ranstrand, Göteborg, 1951.
- PWK *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (I Bd, Stuttgart, 1894).
- O. Regenbogen, *распр. о Теофрасту*, PW—RE (Suppl. VII, 1940).
- Hermann Reich, *Der Mimus*, I/II, Berlin, 1903.
- Otto Ribbeck, *Agroikos*, *Abhandl. d. K. S. Geselsch. d. Wissensch. XXIII*.
- Д. Розенберг, *Историја политичке економије*, Београд, 1949.
- Schanz-Hosius, *Geschichte der römischen Literatur*, I/II, 1927—35.
- Schmid—Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur*, I 1—3, München, 1929—40; II 1—2, 1920—22.

- Schrader—Nehring, Reallexicon der indogerm. Altertumskunde, I/II, 1929.
 В. С. Сергеев, История древней Греции, 1948.
 M. Sironić, Esop i grčka basna (Zbornik rad. fil. fak.), Zagreb, 1951.
 J. Stobaei, Anthologia (Florilegium), I/III, C. Henze, Berlin, 1894—1912.
 Stoicorum veterum fragmenta, coll. Joh. ab Arnim, I/IV, Teubner—Leipzig, 1921—1924.
 Suidae Lexicon, I/V, Ada Adler, Teubner (од 1928 и даље).
 Terentius, Comoediae, ed. Alfr. Fleckeisen, Teubner, 1916; Térence, Comédies, I/II, Marrouseau, 1947; Térence, Comédies, I/II, Schambry, 1947.
 Theophrastus, Characteres, ed. O. Immisch, Teubner, 1923.
 Θεσφραστῶν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης ab H. Stephano constructus, Parisiis.
 Thesaurus linguae Latinae, Leipzig (од 1904).
 И. М. Тронский Ист. античной литературы, Ленинград, 1946.
 Р. Ю. Выппер, Возникновение христианской лит., М.-Л. 1946.
 Hesiods Erga, erkl. von Ulrich Wilamowitz—Moellendorf, Berlin, 1928.
 К. К. Зельин, V. Ehrenberg, the People of Aristophanes (чл. у ВДИ, 2, 1945).

Bogdan Stévanovitch

SUR LE TYPE DE L'AVARE DANS LA LITTÉRATURE ANTIQUE

RÉSUMÉ

L'auteur a partagé ses matériaux en deux parties. Dans la première partie (1—5 chapitres) il a fait un examen général de l'avare; en deuxième partie (1—6 ch.) il a exposé le développement du type de l'avare dans la littérature des Grecs anciens et dans celle des Romains. Il a divisé en quatre phases le développement de l'avare dans l'antiquité: 1) la phase avant l'apparition de la monnaie battue, 2) la phase depuis l'apparition de la monnaie, 3) la phase de la formation du type (V—III siècles) et 4) la phase hellénico-romaine.

En partant du fait que l'avare est un type négatif des plus connus qu'a créés la société de classes l'auteur a essayé de présenter toutes les circonstances qui ont influé sur le développement du type de l'avare. En partant du fait que l'avarice a une très étroite liaison avec la naissance de la propriété privée et avec l'apparition de la richesse, l'auteur de la thèse examine d'abord les vues des savants anciens et modernes sur son importance.

Il assure que la cupidité d'acquisition n'a pas pu encore exister en période de l'âge de pierre, quand les hommes se sont servis de préférence des produits naturels. Dans la période du barbarisme l'avarice a pris naissance. Mais son épanouissement et sa floraison ne viennent qu'avec la naissance de la civilisation. La découverte de l'argent de métal, selon l'auteur, a grandement influencé le développement de l'avare dans la société humaine.

Dans la première phase, c'est-à-dire dans la période de l'Orient ancien, nous ne connaissons l'avare que très faiblement. Le premier avare connu d'après son nom c'est Midas, qui a souhaité que toute chose qu'il touche devienne or. Midas met fin à la première phase de l'avare en achevant la préhistoire de l'avarice.

En passant à la deuxième phase, l'auteur a exposé tout au long l'apparition de la monnaie battue, qui a fait une révolution toute entière dans l'économie, il a décrit la manifestation des qualités négatives de l'argent, ainsi que les premières

banques et l'usure. Dans cette phase se sont formées aussi des opinions des propriétaires d'esclaves sur l'avare, qui portent une claire empreinte de classe. Dans ces opinions la couche plus ancienne des propriétaires d'esclaves, l'aristocratie foncière, a exprimé sa haine envers la couche nouvelle, les artisans et les hommes d'affaire. Les professions servant au gain sont considérées comme non libérales, vilaines et serviles. En même temps étaient formés les termes différents désignant l'avare et l'avarice. L'auteur fait une revue de ces termes en grec et en latin.

D'après des allusions chez certains écrivains de cette époque on voit que la notion de l'avare devient de plus en plus concrète, quelques avares sont déjà connus par leur nom, certains hommes se distinguent collectivement comme avares. On entrevoit des figures de ces avares plus anciens en poésie gnomique et satyrique, en sentences des penseurs du VI et V siècles. Ici l'auteur arrête son examen fugitivement sur des figures populaires folkloriques, sur celles de Phéidon, de Gnifon, de Smicrinès, de Timon, d'Euclion etc.

La troisième phase est la plus importante phase pour le développement du type de l'avare dans la littérature antique. La deuxième moitié du V, le IV et la première moitié du III siècles chez les Grecs et le III—II siècles chez les Romains marquent la floraison des genres littéraires dans lesquels les personnages typiques excellent le plus. Des types sociaux paraissent déjà à la fin du VI et au commencement du V siècles. En leur création prennent part les quatre écoles de la comédie grecque (celle de Sicile, l'ancienne, la moyenne et la nouvelle comédie attique) et quelques genres en prose (le dialogue philosophique, le discours). Si les deux premières écoles ont joué un rôle modeste à cet égard, nous ne pouvons plus le dire pour la moyenne et surtout pour la comédie nouvelle.

La figure d'avare, dit l'auteur, commence à se montrer plus évidemment en liaison avec le sujet de l'enfouissement du trésor, la figure de l'avare surgit à présent comme illustration de l'absurdité de l'avarice et comme la caricature. Le sujet de l'homme qui a gagné un grand trésor, l'a caché, mais quelqu'un l'a trouvé et volé, se rencontre d'abord chez le sophiste Antiphon (au milieu du V siècle), dans quelques fables d'Esopé et comme une esquisse dans le Ploutos d'Aristophane.

Le type de l'avare ne paraît distinctement qu'aux oeuvres des comiques athéniens. L'ancienne comédie le connaît déjà, la moyenne comédie continue son développement, mais c'est la nouvelle comédie qui le perfectionne.

L'auteur cite assez de données qui prouvent que le type de l'avare paraît souvent dans la comédie attique ancienne, dont le meilleur représentant est Strepsiade dans *les Nuées* d'Aristophane. Puis il examine la contribution des orateurs athéniens dans la création du type de l'avare. A côté d'allusions sur des hommes disposés à l'avarice, on trouve chez eux aussi des figures d'avare distinctement dessinées.

L'avare aussi bien que plusieurs autres types a été remarquablement développé dans la comédie moyenne attique. Cette affirmation l'auteur l'appuie sur les données de Philisque, Dioxippe, Mnésimaque, Antiphane, Ephiippe, Alexis.

Ensuite l'auteur traite du recueil des *Caractères de Théophraste*. Au contraire de l'opinion usitée autrefois, selon laquelle Théophraste a créé ses types d'après la comédie dite nouvelle, laquelle opinion est plus tard remplacée par une opinion opposée que les écrivains de la nouvelle comédie ont imité Théophraste, l'auteur

est d'avis qu'ici existent des influences mutuelles et coïncidentes. L'avare est la plus saillante parmi toutes les figures de Théophraste. Chez lui nous pouvons distinguer cinq variétés suivantes de l'avare: 1) le cupide impudent (chapitre 9), 2) le mesquin (ch. 10), le soupçonneux (ch. 18), qui est en même temps aussi l'avare, 4) le pingre servile (ch. 22) et 5) l'avare avide de gain honteux.

La nouvelle comédie attique a le plus contribué à la création de l'avare dans l'antiquité. A côté de Ménandre, qui marche le premier, se mettent en évidence Philippide, Théognète, Diphile, Euphron, Apollodore et d'autres. La comédie nouvelle était la source principale servant de modèle aux comiques romains. Elle même et la diatribe cynique ont servi aussi de modèle aux écrivains greco-romains des bas siècles de l'antiquité.

Le plus grand rôle dans la représentation de l'avare appartient à Ménandre même. Il a le plus développé des types divers. L'avare a occupé parmi eux une des places les plus importantes. D'une lettre écrite par la courtisane Glycère à Ménandre (Alciphron, II 4, 6) et des fragments nombreux sur l'avarice dans l'*Anthologie de Jean Stobaeus* nous voyons bien que Ménandre a plusieurs fois traité l'avare. Plus ou moins chez lui l'avare se présente dans l'*Arbitrage* (Smicrinès), dans le *Dyscole* (Cnémon), le *Trésor*, l'*Hydrie* et d'autres pièces. Ensuite l'auteur expose les matériaux sur l'avare trouvés chez les autres poètes de la nouvelle comédie.

Chez les Romains le type de l'avare était le plus cultivé dans la palliata. On voit non seulement d'après les pièces conservées mais aussi d'après des fragments et des titres chez maints comiques Romains que ce type était populaire chez les Romains. A côté de Plaute et de Térence en représentation de l'avare méritent une mention Cécile Stace (*les Synéphèbes*), L. Lanouvine (*le Trésor*), L. Afranius (*les Fratriae, les Aequales*), Publilius de Syrie (*les Sentences*).

Le principal ouvrage contenant le sujet de l'avare que nous a légué la littérature antique c'est l'*Aululaire* de Plaute. L'auteur arrête son attention surtout sur deux problèmes à propos de ce thème: 1) sur le problème de modèle pour l'*Aululaire* et 2) sur celui de l'essence de l'avarice d'Euclion. Ici il expose une opinion que la plupart des savants soutenait jusqu'à présent, c'est à dire que l'*Aululaire* est une contamination des deux pièces grecques, qu'une d'elles est l'*Arbitrage* de Ménandre et que pour l'autre on ne peut rien affirmer assurément, quoiqu'il soit plus probable que ce soit l'*Hydrie* de Ménandre.

A propos du problème de l'avarice d'Euclion, principal personnage d'*Aululaire*, l'auteur a refusé l'avis de quelques examinateurs d'après lesquels Euclion n'est pas avare en vérité parce qu'il est pauvre, mais que le trésor trouvé par lui l'a rendu fou et aveugle. En même temps l'auteur a soutenu l'opinion de Ph. Legrand et de G. Jachmann qu'Euclion est un avare véritable, ce qu'il a confirmé par plusieurs arguments.

L'époque créatrice de formation des personnages typiques n'a duré que jusqu'au II siècle avant notre ère. Les siècles suivants de la littérature grecque et romaine ont profité des idées et des formes du passé. Depuis Horace jusqu'à la fin de l'antiquité les écrivains présentent l'avare en images qui ne signifient pas quelque chose d'essentiellement nouveau. Même le II siècle représentant pour la littérature grecque une espèce de renaissance n'est pas, à cet égard, d'une signification plus importante. En *Querolus*, un ouvrage du IV siècle, imitant l'*Aulu-*

laire de Plaute, nous voyons combien la littérature s'est affaibli pendant quelques siècles séparant l'âge de la floraison de la comédie grecque et romaine de cet âge de l'antiquité basse.

Arrivant à la conclusion, l'auteur de la thèse dit: „L'avare antique comme expression littéraire de la réalité a toujours porté un caractère éthique. Il a servi en illustration d'un homme qui ne s'en tient pas au principe de rationalisme et de modération et du postulat esthétique célébrer le beau et se moquer du laid et le caricaturer”.

Enfin l'auteur compare Euclion, l'avare le plus connu de la littérature antique, avec les avares les plus importants de l'époque nouvelle en disant: „Euclion, homme pauvre, est une exception pour son temps, qu'il représente faiblement et incomplètement. Harpagon de Molière est un représentant typique de son époque. Le comique français a surpassé son modèle et dans son *Avare* créé une comédie classique de caractère. Dans l'époque de floraison de la société bourgeoise Balzac a encore plus développé le type de l'avare en le rendant plus profond et en l'éclairant d'un autre côté. Son Grandet avec Pliouchkine de Gogol est une figure d'avare des plus claires dans la littérature du réalisme critique”.